

MUISTSE EESTI LINNUSED

1936.—1938. A. UURIMISTE TULEMUSED

H. MOORA ja O. SAADRE

LÕHAVERE LINNAMÄGI

LA FORTERESSE DE LINNAMÄGI A LÕHAVERE

ÕPETATUD
EESTI SELTS
— 1838 —

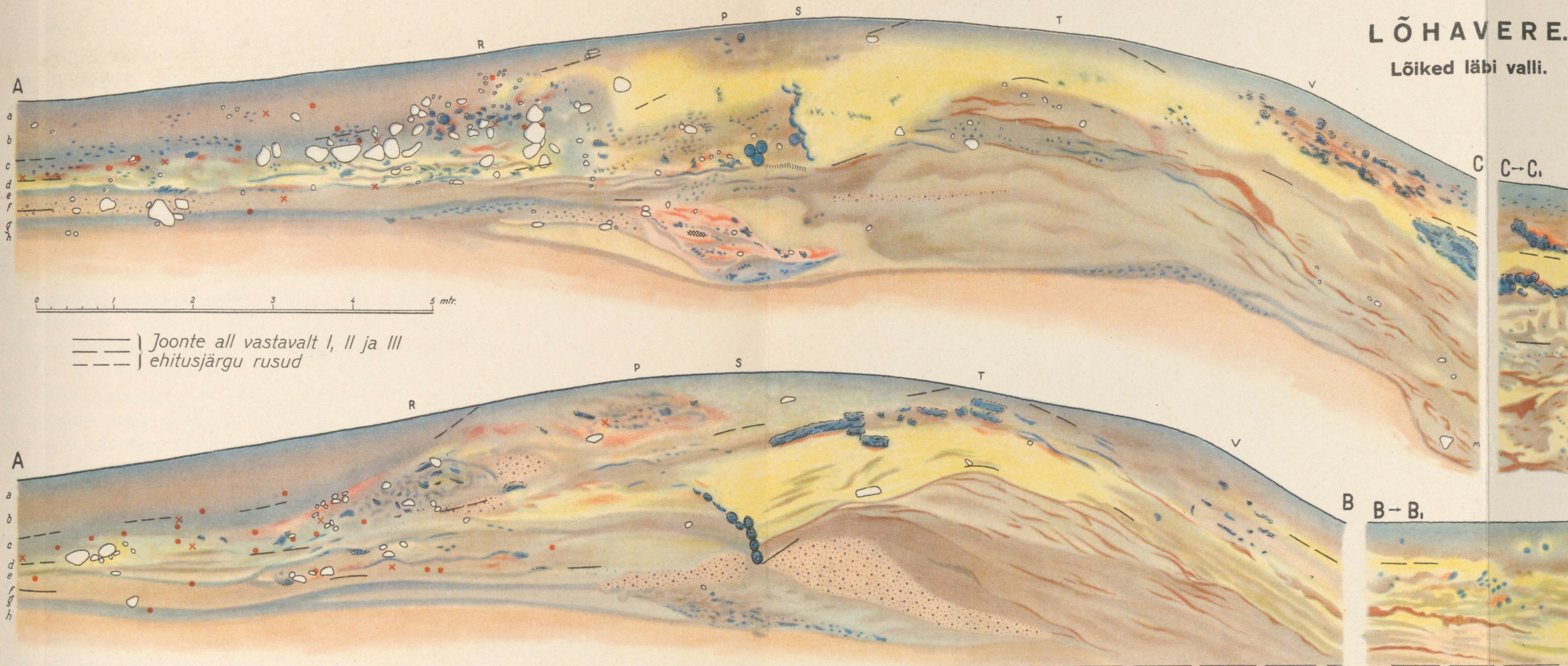
TARTUS

Õ P E T A T U D E E S T I S E L T S

1 9 3 9

LÕHAVERE.

Lõiked läbi valli.

liku jatk. Neid mõlemaid madalikke ühendas põhjas Pala jõe vesine orulamm (joon. 92). Võrreldes laiade soo-aladega loodes ja kirdes, on Pala-Navesti orulamm kõige kitsamaks liiklustõkkeks Sakala ja põhjapoolsete naabermaakondade vahel ning seepärast toimus muiste ja toimub praegugi üle selle kui „sillakoha“ Sakala peamine ühendus Kesk-Eestiga, nagu seda juba J. Jungki õieti on märkinud. Nüüdse Viljandi-Tallinna maantee suunas on põlisest ajast saadik käinud Sakala tähtsaim põhjapoolne liiklussoon. Sel oli aga palju suurem kui kohalik tähtsus. See oli peale Tartu juures üle Emajõe viiva suurtee ja mööda mereranda Pärnu kaudu põhja poole mineva tee kolmandaks peamagistraaliks, mis ühendas Kesk- ja Põhja-Eestit maa lõunaosaga ja edasi lõuna pool oleva Baltimaaga (vrd. joon. 2). Nõnda pidi Pala ülekäigukoht olema muistses Eestis üheks kõige elavama liikluse „väravaks“. Läti Henrikult kuuleme, et ka sakslaste poolt Kesk- ja Põhja-Eestisse suunatud sõjaretkedest läks suur osa siit läbi.

Lõhavere linnusest läheb praegune Viljandi-Tallinna tee üsna lähedalt, kõigest kolme kilomeetri ümber ida poolt mööda. Lääne poolt möödub linnusest umb. paari kilomeetri kauguselt teine tee, mis, hargnedes esimesest veidi lõuna pool Pala-Navesti jõge, suundub Lõhavere kaudu nüüdsesse Suure-Jaani ja kaugemale lõunasse. Selgi teel toimus kahtlemata juba muinasajal tihe liiklemine. Lõhavere Linnamäe lähedale toob välja veel kolmaski tee, mis tuleb mere äärest mööda Pärnu ja Pala-Navesti jõge üles ja ühineb ühe haruga Suure-Jaani, teise haruga Lõhavere kohal äsjamainitud Suure-Jaani—Navesti maanteega. Et sedagi teed juba muiste on tarvitatud, kuuleme jälle Läti Henrikult, kelle järgi 1211. a. sakslased seda mööda tungisid Liivi lahe äärest Lõhaverele. Nõnda asetses Lõhavere linnus kolme suurema tee sõlmkohas. Et ka meie teised muinaslinnad sageli asetsesid teede ristluskohtadel, olid määratud neid valitsema, pole raske märgata, kui vaadelda nende asukohti. Muiste, liikuvate sõdade ajal, ei peetud linnusekoha valikul mitte kõigepealt silmas mõnd „rinnet“ või piirijoont, vaid neid rajati peamiselt kaitseks kohtadele, kust käis läbi elavam liiklus ja kust loodusolude ettekirjutusel kõige sagedamini läbi käisid ka vaenlaste jõugud. Seda võib öelda näit. Tartu, Otepää, samuti ka Viljandi linnuse kohta, mis asetses sama lõunast põhja viiva suurtee ääres kui Lõhavere kantski ja ühtlasi ka samasuguse kitsa ülekäigukoha ligidal, nagu säärane oli Pala keskjooksul. Seejärgi on ilmne, et Lõhavere lin-

- 1 Sood, metsad, niidud, 2 Põllumaad, 3 Teed, 4 Linnus.
5 Rauaaja kalmed, 6 Mündileiud, 7 Rauaaja juhusleiud.

Joon. 92. Muistse Sakala ja Nurmekunna maakonna piirivööde Lõhavere linnusega ja vana asustust tähistavate leiukohtadega. S.-J. — nüüdne Suure-Jaani, Pil. — Pilistvere.

nus oli mõeldud valvama Sakala põhjapoolseimasse sõlme kokkujooksvaid teid, oli kavatsatud riiviks ette neid mööda siia kokkujuhitavatele vaenlikele jõududele. Kuigi Lõhavere linnus ei saanud suuruselt ja tugevuselt võistelda mõnegagi meie vanemaist kantsidest, oli see oma asendi poolest üks Lõuna-Eesti tähtsamaid kindlustisi. Seda võib järeltada ka Läti Henriku kroonikast, kus seda ühenduses Muistse Vabadusvõitlusega mainitakse tervelt 5 korda. Nii sagedasti esinevad tal tolleaegsete sündmuste kirjeldustes ainult meie keskseisemad linnused.

Lõhavere ümbruskonda tunneme tänapäeval üldiselt kui üht meie maa jõukamat ja kultuuriliselt edenenumat nurka. Paistab ometi, et see ei kuulu Eesti põlisemate kultuurikeskuste hulka, vaid on kerkinud nende kõrvale alles hilje-

Joon. 93. Hõbemünne Lõhavere aareleiust. Ülal vasakul Kölnis löödud Saksa keis. Otto III (983—1002), paremal Mainzis l. Saksa keis. Konrad II (1024—1039) münt; keskel vasakul Kölnis l. peapiisk. Anno (1056—75), paremal Lundis l. Taani kun. Svend Estridsen'i (1047—75) münt; all anglo-saksi kun. Ethelred II (978—1016) valemünt. $\frac{1}{1}$.

mini. Meie ajaarvutuse algsajandeist, Eesti põllundusliku kultuuri esimesest tõusuajast, on teada kalmistuid ja leide küll Viljandi lähedalt ja rohkesti ka Pilstvere kihelkonnast, vahepealsest Suure-Jaani—Lõhavere piirkonnast aga mitte. Kui nn. keskmisest raua-ajast (400—800 p. Kr.) siit asustuse jälgi pole teada, võiks sellele olla „vabanduseks“, et need sajandid kogu meie maale on jätnud vähe mälestusmärke. Hiljuti on siiski registreeritud üks juhuleid, mis on saadud Jälevere küla kohalt Navesti jõest ja kuulub umbes 800. a. ümber p. Kr. Suure-Jaani kihelkonnast hakkab meie senist teadmist mööda ilmuma mainimisväärselt leide ja kalmeid alles nii hilisest ajast kui 11.—12. sajandist. Selle ajajärgu leidudest on kõige esmalt nimetada end. Lõhavere mõisa põllult 1936. a. saadud 210 hõbemündist koosnev varandus (vrd. joon. 93). See sisaldab prof. W. Andersoni määramisel enamikus saksa münne, peale selle aga ka 6 taani, 3 anglo-saksi ja 1 norra mündi ja on peidetud maasse 11. sajandi teisel poolel. Sama mõisa maal on olnud Navestisse mineva tee ääres

Joon. 94. Lõhavere Linnamäe asend (● — ohvrikivi joon. 96).

kivikalme, mis juba aastakümnete eest lõhutud; selle iga pole teada, väliste tunnuste järgi näikse see aga olnvat tüüpiline raua-aja kalme. Põhjaka külast on teatavaks saanud haud, millest leitud muinasesemed on kaotsis, kuid kirjel-duse järgi peaksid olema põlvnenud 11.—12. sajandist. Edasi on teada üks 11. sajandi odaots Jäleverest, 2 arvatavat kalmeleidu Tääksist ja kalmeid Sürgaverest. Viljandi—Tallinna maantee lähedalt Imma külast on saadud samasugune mündileid nagu Lõhaverest. Viimatitähendatud leiukohad asetsevad Lõha-verest küll juba kaugemal, kuid võiksid siiski veel kuuluda omaaegsesse lin-nuse piirkonda.

Võrreldes meie maa vanemate kultuurikeskustega, pole Lõhavere linnuse ümbrus andnud kuigi palju muinasleide. Et see ala ei kuulunud just muistse Eesti põliste rahvarikkamate maanurkade hulka, nähtub ka asjaolust, et Lõhavere Linnamägi pole ehitatud iseäranis suureks. Ta kuulub oma mõõtmeilt ja kõrgussuhteilt enamini meie keskmiste linnuste sekka. Ja, nagu varsti näeme, peab see olema rajatud alles muinasaja lõpul, olles siis küll juba haruldaselt kiiresti välja ehitatud.

Linnus asetseb Lõhavere poolt kitsenedes idasse mineva kõrgendiku otsal, mida kaares haarab soine Putku oja orulamm (joon. 94). See kõrgendik on, nagu märgib mag. K. Orviku, kes meile lahkesti andnud arvamuse linnuse ümbruskonna geoloogia kohta, tavaline jääaegne kruusa-liiva kuhjatis, milles leidub väheselt ka rändrahne. Kõrgendiku Putku oja poolt piiratud lõpp on juba looduslikult esinenud omaette kagust loodesse suunatud seljakuna ja olnud samasuunalise vagumusega lahutatud kõrgendiku peaosast. Selle vagumuse kagu- ja loodeotsa ulatuvad sisse linnuse asendiplaanil selgesti nähtavad soise orulammi sopid, mis omastki kohast kaasa mõjuvad otsaseljaku lahutamiseks. Selle seljaku kaguosa ongi ära kasutatud kindlustise ehitamiseks, kuna ta madalama künnisena esinev loodepoolne jatk on jäetud kõrvale ja koguni suurelt jaolt ära kantud ehitusmaterjalina linnuse kõrgendamiseks. Linnuse alla jäänud seljak on madalamast künniselisest osast lahutatud kaarja kraaviga, mis piirab Linnamäe jalga loodest ja ulatub otsapidi isegi läänenõlva alla.

Seljaku kindlustamiseks on selle nõlvu tõstetud ja järsendatud suurte liivamasside pealevedamisega. Nõlvade kallet on alumises osas suurendatud ka järsemakskaevamise läbi — nõnda vähemalt lääneküljel. Mäe algselt kumerat selga pole peaaegu sugugi tõstetud ja see jäi niiviisi äärevallist madalamaks. Kui omal ajal ümberringi üleskuhjatud valli harja palistasid kõrged puuvarustised, olid varju tulnud rahvas ja kaitsjad mäepealse keskei nagu katla nõos. Kohalik rahvas arvab küll mäletavat, et varemini, veel praeguste vanemate inimeste lapsepõlves, mägi olnud keskelt tasane ja vajunud alles mitte väga kaua aja eest lohku. See arvamine paistab aga olevat sisendatud usust, et mäes on keldrid, mis aegapidi kokku vajuvad. Keldreid ometi siin mäes nagu üheski muus muinaslinnuses pole ja lugu neist ning mäe kokkuvajumisest on, nagu

Joon. 95. Lõhavere Linnamägi ida poolt (pildist. E. Laid. 1936. a.).

tähendanud juba Jungki, ainult muinasjutt. Mäe äärevall on just vastupidiselt olnud varemini tunduvalt kõrgem ja ulatunud veel enam üle keskosa.

Lõhavere Linnamägi on vastavalt selle alla võetud seljaku suunale loodest kagusse piklik; pealispinna pikkus on praegu 78 m ja laius 44 m. Nõlvade kõrgus kuni äärevalli harjani kõigub 8—9 m vahel, kalle on ühtlaselt 28—29° ümber. Kõige kõrgem on linnuse loodeots ja põhjanurk — 10 m. Siin ja samuti edelääärel on vall ehitatud eriti kõrgeks, kuna need küljed asuvad vastu kõva maad ja pakkusid vaenlasele kergemaid ründevõimalusi. Muil külgedel on mäe-jalal tüma soo, mis muiste kraavitamise puudumisel oli vist praegusest veelgi vesisem. Vallis on märgata kaks madalamat kohta: üks läänenurgal, kust üles viib uuel ajal kaevatud jalgteed ja teine idaküljel (joon. 97). Võib arvata, et neis mõlemas kohas on olnud sissekäigud. Mitmel teiselgi Eesti muinaslinnal, ms. Varbolal, on samuti olnud 2 vastaskülgedel asetsevat sissekäiku. Äärevalli kõrge loodeosa on varemini ulatunud oletatavale läänesissekäigule lähemale, kuid on mäepinna tasandamisel peoplatsiks sealtpoolt otsast madalamaks kaevatud. Samuti on valli loodeosa sisekülg näitelavakohana maha kaevatud. Mäepealse kaguotsas on umb. 3 m läbimõõduga lohk, mida peetakse kaevuasemeks. Seda arvamist võib pidada tõenäoseks, kuna Jung ütleb seal kuni 7 jala sügavuseni kaevates ikka musta mulda leidnud olevat. Kaevulohust läheb loode poole ja hargneb linnusepealse keskel umb. T-kujuliseks vana rohtunud kraavistik, mis linnuse plaanile on märgitud punktiiriga. Kraavistiku harude otste vastast käib ka nõlvadest, nii kirdes kui edelas, alla vana kraav. Kõik need kraavid on pärit 1880. a. Jungi ja Schiemanni kaevamistest, peamiselt vist küll viimase omist, sest Jung kuulukse olevat kaevanud pinnalisemalt ja linnuse eri osades.

Rahvajutu kohaselt on muiste üle soise Putku oja orulammi linnuse juurde käinud 2 pakkteed. Üks olevat viinud mäe kaguotsalt üle soo vastasolevale kõrgemale kaldale, teine läinud kirdekülje alt teisel pool orgu asuvale „Peomäele“. Nende teede olemasolu saaks vahest orulammi kaevamiste kaudu kindlaks teha. Orulammi katab umb. meetripaksune turbakiht, milles teepakke on võinud säilida. Teed tähendatud suundades paistavad iseendast vajalikud olnuvat, sest muidu oleks sealpoolisel rahval linnusesse pääsemiseks tulnud käia kaugelt ringi.

Linnamäe loodeotsa vastas on mitu suurt kivi. Osa neist on vist paljanenud, kui sealt omal ajal linnuse ehitamiseks liiva võeti. Mõned kohalikud elanikud

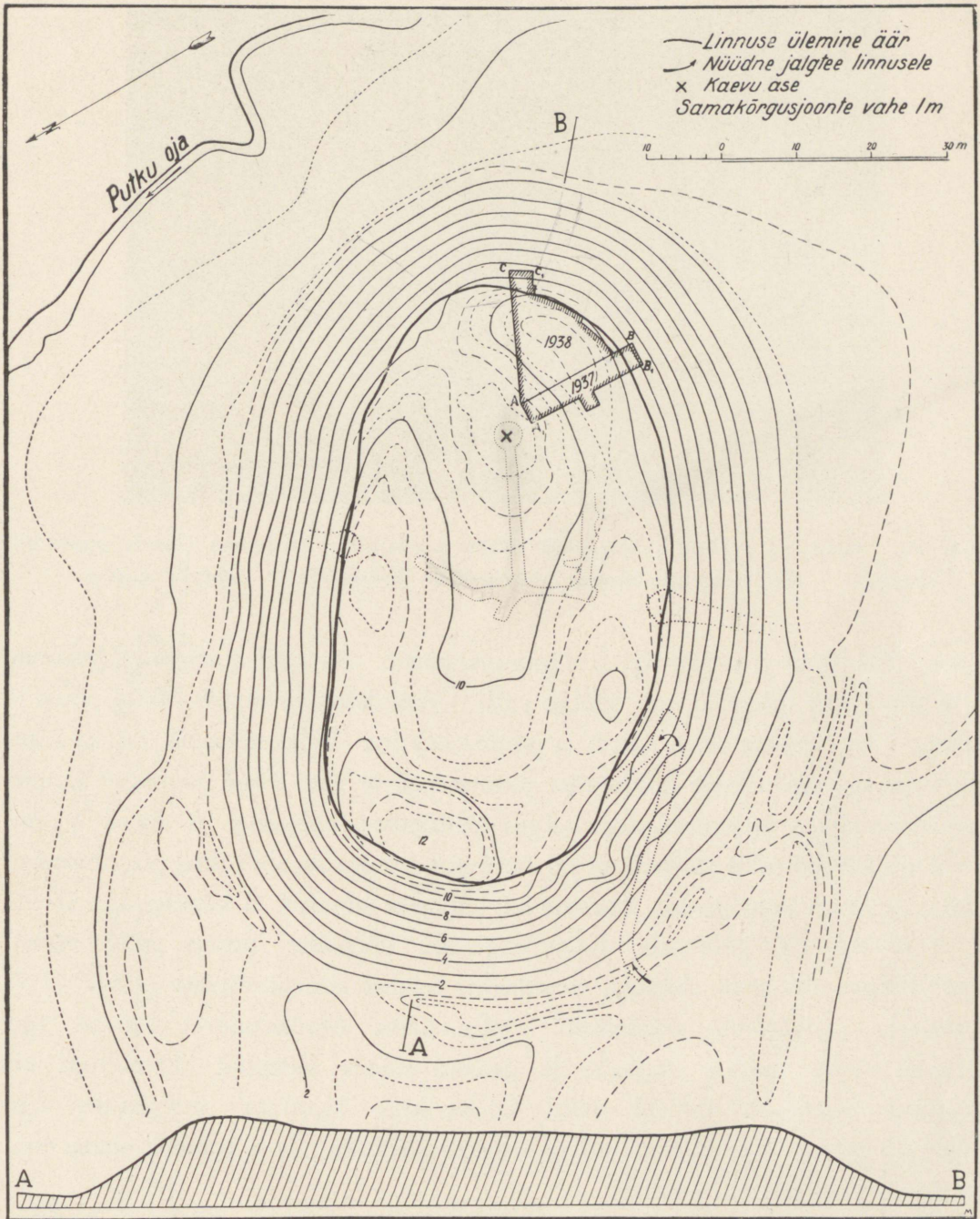

Joon. 96. Arvatav ohvrikivi soo serval loode pool Linnamäge.

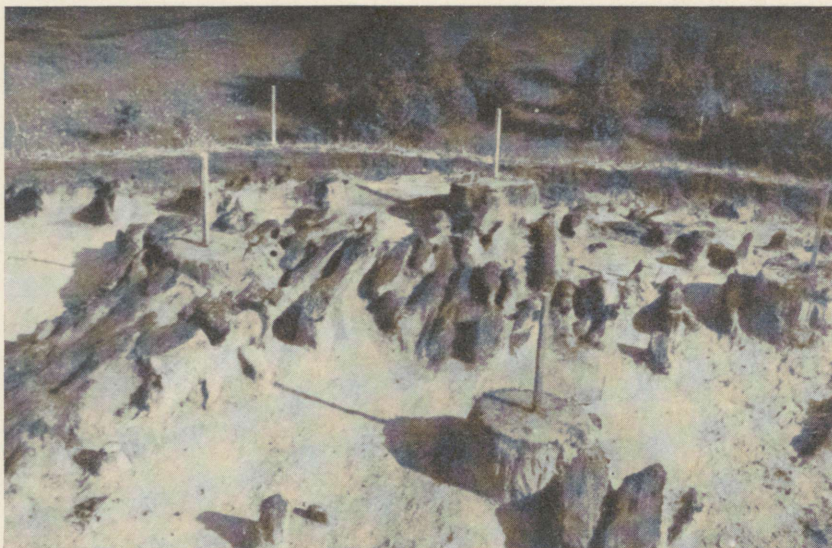
peavad üht kivi, mis asetseb mäe loodejalast sadakonna meetri kaugusel, ohvrikiviks (joon. 96). Mingeid sellega seotud kombeid nad siiski ei mäleta. Kuna ka Jung kivi ei tunne, siis, arvestades selle kohta käivate teadete ebamäärasust, on võimalik, et seda on hakatud pidama ohvrikiviks alles kõige uuemal ajal lihtsalt selle suuruse järgi. On ju viimasel ajal, kus see Linnamägi on saanud üha kasvava tähelepanu osaliseks, püütud mõistatada kõike, mis seal näha on ².

Ajaloolised teated ja rahvatraditsioon. Läti Henriku kroonikas esineb Lõhavere linnus esimest korda 1211. aastal. Sakslased olid oma abivägedega tunginud mere äärest piki Pärnu ja Navesti jõge Põhja-Sakalasse, Lembitu küla juurde, mis kujunes vaenlase väe ja riisutud vara koonduskohaks. Kallaletung mere poolt tuli nähtavasti täieliku üllatusena ja kohalik rahvas polnud end seepärast suutnud koguda linnusesse. 4-päevase rüüstamise järele Sakalas ja Nurmekunnas vaenlane lahkus süüdates põlema linnuse, mille nime kroonik ei nimeta, kuid mis, asudes Lembitu küla ligidal, pidi olema nüüdne Lõhavere kants.

1215. aastal ilmusid sakslased liivlasist ja lätlastist abivägedega jälle Lõhavere Linnamäe alla, mida kroonik sel puhul Lembitu linnuseks ja Leoleks nimetab. Kohalik rahvas on seekord end sõjale ette valmistanud ja kogunenud (ka naised ja lapsed) ühes oma loomade ja varaga kantsi. Vaenlase eelvägi tõrjutakse

Joon. 97. Lõhavere Linnamägi 1937. ja 1938. a. kaevandikuga.

Joon. 98. Risti üle vallselja lamavaid tukke kaevandiku kirdeosas (loode poolt pil-distatult). Mõõtetikkude ümber alalejäetud liivasambaist nähtub sügavus.

tagasi. Siis ilmub aga peavägi ja algab piiramine. Piirajad kuhjavad Linnamäe külje alla kõrge tuleriida, mis süütab valli. Vall öeldakse nimelt olnud puust ja mullast. Vallipealne ehitis süttib ja põleb osalt ära. Linnusesolijad, ms. ka Lembitu, annavad selle järele kolmandal piiramispäeval alla. Nad ristitakse. Linnus riisutakse paljaks, kusjuures saagi hulgas mainitakse hobuseid ja muid loomi. Vaenlane lahkub olles rõõmus, et tal õnnestus ainult tule abil, ilma piiramismasinateta, linnusest jagu saada. Linnuse hävitamisest kroonik ei kõnele, aga arvatakse, et võitjad selle põletasid. Kuna hiljemini Lõhavere linnus jälle esineb ülesehitatuna, siis peab oletama, et seda oli tehtud ettevalmistuste puhul 1217. a. suureks vastuhakuks sakslastele. Selle aasta Madisepäeval saavad aga eestlased suure kaotuse osaliseks ja peavad uuesti alistuma. Lembitugi oli langenud. Sakslased arvasid nüüd Lõuna-Eesti lõplikult vallutatuks ega hävitanud seepärast nähtavasti enam siinseid linnuseid, vaid asutasid neisse oma orduvendi ja preestreid elama.

Järgmine kord kõneleb Läti Henrik 1223. a. all Lõhavere linnusest, nimetades seda Pala ääres (või Pala juures) olevaks kantsiks. Sakalased olid sissetungijaile

uuesti vastu hakanud ja Viljandi linnuses koos nendega elanud orduvennad ja preestrid tapnud. Nad saadavad sellest sõnumi teise, Pala-äärsesse, linnusesse, kust sakslased samuti ära aetakse ja nende preester seejuures surmatakse. R. Kenkmaa on küll oma ülalmainitud töös arvanud, et see linnus Pala juures ei olewat Lõhavere kants, vaid hoopis uus, sakslaste poolt kuhugi Pala ülekäigukoha ligidale ehitatud ajutine kindlustis. See kahtlus on aga küll vist asjatu. Nagu mujal, nõnda ka siin asusid sakslased olemasolevasse eestlaste linnusesse. Kui kroonik seda nüüd nimepidi ei maini, nagu 1215. a., siis ei teinud ta seda ka ühenduses 1211. a. sündmustega. Tema jutustusist järgneb aga, et sakslaste rünnakud olid Sakalas tavalisest ikka suunatud enam-vähem korraga Viljandi ja Pala juures oleva „teise kantsi“, Lõhavere linnuse, vastu. Nad hindasid neid mõlemaid, samasuguseid ülekäigukohti valitsevaid linnuseid ilmsesti võrdseiks. Ja nii pole küll põhjust kahelda, et 1223. a. Viljandis ja „teises, Pala juures olevas kantsis“ jällegi paralleelselt toimunud sündmuste jutustusis „teise kantsi“ all mõeldakse Lõhaveret.

1223. a. korraldasid sakslased rea retki Eesti taasvallutamiseks. Üks neist ulatus ka Viljandi ja selle järele Pala juures oleva linnuse alla. Olles sõdinud 3 päeva linnusesolijatega, ei suutnud sakslased neile siiski midagi teha. Sama aasta suvel koguvad sakslased seepeale uue suure väe ja sunnivad 15. augustil pärast kahlenädalast piiramist „esimese kantsi“, Viljandi, alistuma. Selle järele ilmus nende vägi „teise linnuse“ alla „Pala juures“. Olles kuulnud tugevama Viljandi vastupanu asjastusest, andsid linnusekaitsjad lühikese sõdimise järele alla. Linnusesolijaile jäeti elu ja nad saadeti oma küladesse, kuid kõik nende poolt varjule toodud loomad, hobused, veised ja lambad, samuti muu vara langetasid piirajaile. Kas linnus hävitati või alles jäeti, me ei kuule.

Enam jagu neist pärimusist, mida tunneb rahvasuu Lõhavere Linnamäe mineviku kohta, on rahvaluule väärtusega. Need paistavad kõik (nagu jutt keldreist mäe sisemuses, neis varjulolevast kullast, keldrite ees läänenõlval olnud raudväravaist jm.) juba Jungi poolt üles tähendatud ja tema „Muinasaja teaduse“ II osas avaldatud olevat. Seal toodud rahvajuttudest on eriti tähelepanev traditsioon linnusel kunagi elanud „muukidest“, s. o. munkadest. Kuna Läti Henrikultki kuuleme, et siin on elanud preestreid, munki, näikse see rahvapärimus põhinevat tõe alusel ja sellest järgneb, et Lõhavere Linnamäe minevik on põl-

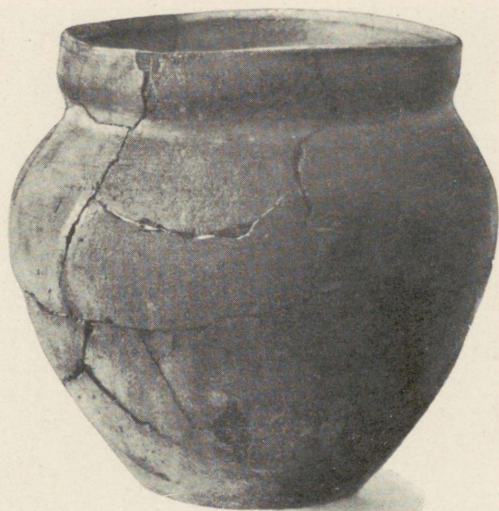
Joon. 99. Vallitaguste ehitiste kahes reas lamavad seinatukid (kaevandiku kirde-äärest vaadates). Tukiridade vahelt on enamik põlenud kive kõrvaldatud. Vallilt mahakaevatud kihi paksust näitavad alalolevad liivasambad.

vede mälestuses küll hämardunud, kuid pole siiski veel mitte täiesti kustunud.

Oleks küll huvitav peatuda Jungi arvamistel Linnamäe omaaegsest käskijast Lembitust „Leemuti“ talu ja „Lemmjõe“ nimes säilinud mälestuste kohta. Need Jungi arvamised on Lõhavere ümbruses omandanud suure populaarsuse. Kuid selle küsimuse arutelu ei mahu enam selle kirjutise raamidesse.

Kaevamiste käik. Lõhavere Linnamäe kaevamine kestis 1937. a. suvel veidi üle 2 nädala ja 1938. a. ümmarguselt 2 kuud. Esimesel aastal juhatas tööd peale allakirjutanute ka A. Vassar, kelle valmistatud on mäe täpne plaan, millest lihtsustatud vähendus on toodud joon. 97. Sel suvel kaevati Linnamäe kaguossa põhja-lõunasuunas 17 m pikk ja 3 m lai kraav, mis ulatus linnuse omaaegselt õuelt risti läbi äärevalli nõlvale. Hiljem lisandus selle kraavi läänepoolsele 4 ruutmeetri suurune ala, mis aga siin avaldatud suuremaist kaevamisplaanidest on välja jäetud. 1938. a. suvel võeti eelmise aasta kraavile lisaks risti läbi valli ulatuv sektorikujuline ala.

Linnuse III, viimne ehitusjärk — plaan tahv. XI ja lõiked tahv. XV. Kamara äravõtmise järele paljastus kogu valli pealsel helekollane liiv, kohati süsiste laikudega ja mustade tukkidega ja mõnede põlenud raudkividega. See hele liiv oli ilmsesti toodud linnusest vagumusega eraldatud, Lõhavere mõisa poole jatkuvalt kõrgendikult, kus metsa all igal pool esineb samasugust liiva. Vagumuse Lõhavere-poolses kaldas on muide selgesti näha samasuguseid uuristatud lohke nagu tänapäeva kruusaaukudes. Valli sisejalal, endisel linnuseõuel, jätkus vastupidiselt valliseljale kõikjal sügavamale tume, huumuse- ja söesisalduse tõttu tumepruun kuni süsimust liiv. Nagu näitavad lõiked, paksenes see tume kiht valli poolt järjest õue suunas, saavutades kaevandiku õuepoolses nurgas 80 sm tugevuse. See kiht (värvilisil lõikeil *a, b, c*) koosnes ühtlasest peenest materjalist ega sisaldanud suuremaid süsi ega kive, samuti ka mitte leide peale mõne üksiku harva eseme. Kõigi tunnuste järgi polnud see mitte kultuurikiht, vaid linnuse mahajätmise järele vallilt valgunud, õigemini vihma ja lume sulamisvee poolt alla uhitud muld. Päriskultuurikiht tuli valli siseveerul ja õuepinnal vastu alles selle all.

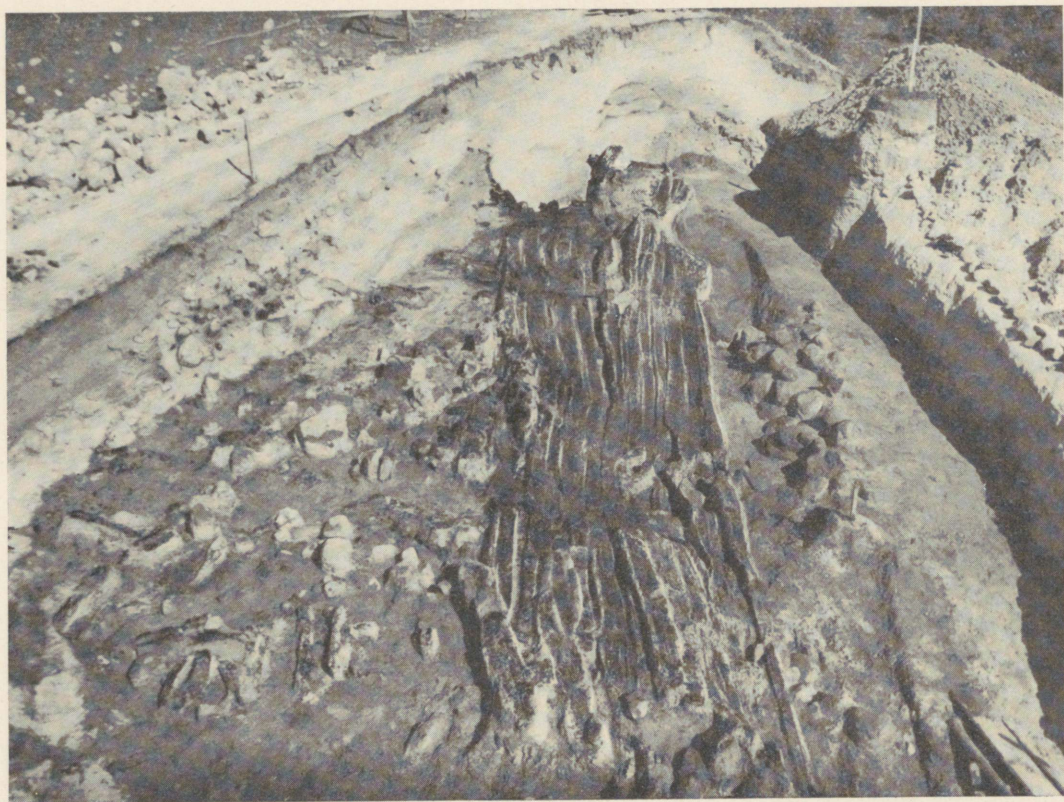

Joon. 100. Savinõu III ehitusjärgu rusudest. Umb. 2/5.

Joon. 101. Vähem savinõu samast kihist. Umb. 2/5.

Kaevamise jätkudes sügavamale, kohtasime valliseljal liivas rohkesti söestunud, sekka ka poolpõlenud palke, mis kohati lebasid mitmes korras ülekti. Need vallipealsed palgid olid, nagu nähtub plaanist ja joon. 98, suures enamikus suunatud risti üle valli, seejuures korrapäraselt muutes oma suunda kooskõlas valli kõverusega. Valli välisveerul oli pilt üldiselt sama, kuid liiv oli seal

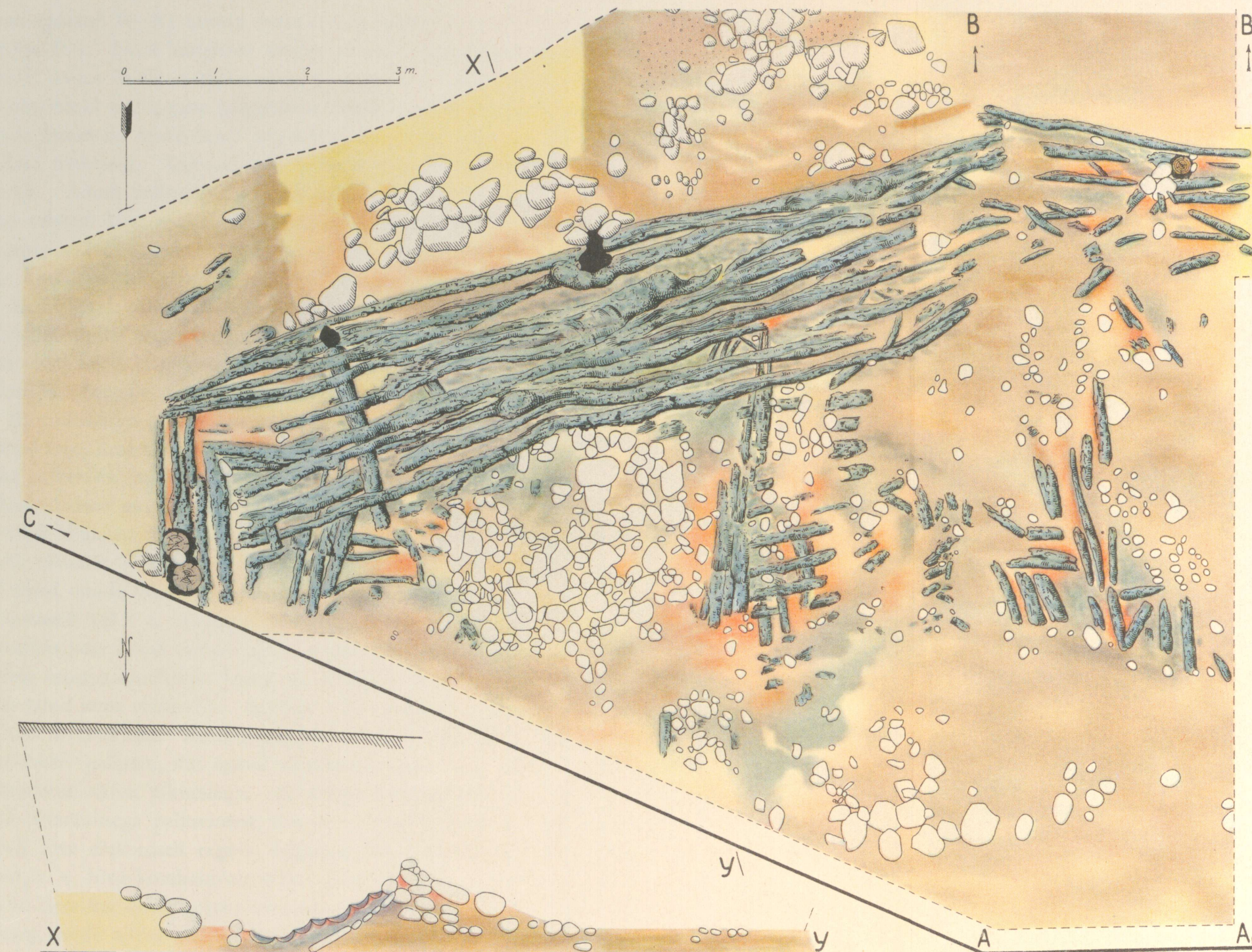
Joon. 102. II linnuse valli sisekülge katnud, ümberlangenud sein (pildist. lääne poolt).

läbisegi nõgisem ja sisaldas enam muidki põlemisjälgi. Peale risti vallisuunale lamavate palgijuppide leiti veidi sügavamalt mööda kogu kaevandiku välis- (s. o. kagu-)äärt piki valli kulgev tukkide rida, mis iseäranis kaevandiku kesklaiusel oli hästi jälgitav (vt. plaani, joonel V—V). Nii vallipealsel kui vee-
rudel esines peasuursi ja mõnevõrra suuremaid rabadakspõlenud kive. Vallil olid kivid kaunis laialipillatult, ainult kaevandiku keskosast lääne poole (plaanil:P) leidus neid tihedamalt. Valli siseküljel moodustasid aga kivid paksu lasu. Nagu märgitud Peedu linnuse kirjelduses, on need kivid olnud esijoones „laske-“ või ütleksime „heitemoonaks“, mida oli suuremal hulgal valmisseatud vallipealseile puuehitistele ja mis koos viimastega läbi põles.

Valli sisekülje vastas paljastus söesest kultuurkihist põlenud kividelasu vahelt ja alt kaks rida mitmes korras üleikuti lebavaid söestunud palke. Need palkide

LÕHAVERE.

II (ja I) ehitusjärg.

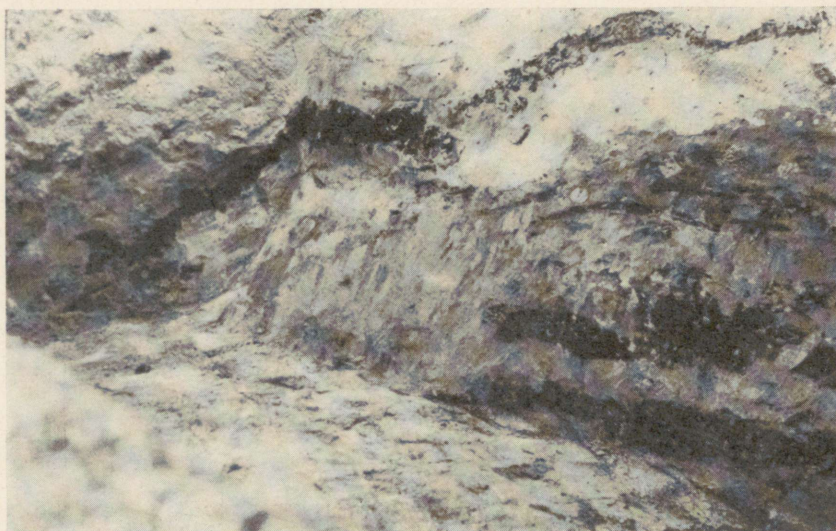

1. Põlenud palgid ja postid
2. Postiaugud
3. Kivid, põlenud
4. " põlemata
5. Liiv
6. " tumedam
7. " söesegane
8. " põlenud
9. Kruus
10. Savi

read (plaanil R—R) lasusid enam-vähem rööbiti 1—2 m kaugusel üksteisest (joon. 99). Neist kaugemal linnuse keskosa poole jätkus juba loodis õuepind, millel leidis üksikuid tukke ning põlenud kive. Siit kaevandiku õueosast ja äsjamainitud vallitaguste palgiridade vahelt saadi rohkearvuliselt leide, samuti toidujäänustena äraheidetud loomaluid, mis kõik seda osa kui linnuse päriseluala tähistasid. Vallilael tuli seevastu vaid üksikuid harvu leidesemeid nähtavale. Ainult vallipealse sisekülje keskosas (plaanil märgit. P-ga), kus leidis rohkem kive, esines põlemisrusude vahel leidegi veidi sagedamini. Vallitaguste ja õuepealsete leidude seas on rida ammuoole-otsi, millest järgneb, et see kindlustusjärg põlvneb Muistse Vabadusvõitluse päevilt.

Kirjeldatud ehitisjäänuseist sügavamal oli nii õue- kui vallipealsel heledam liivakiht, milles esines leide kui ka puujäänuseid silmapaistvalt vähe. Niipalju kui selles tukke ja põlenud kive leiduski, esinesid need korratult, ilma nähtava plaanita. See liiv moodustas selge vahekihi kõnesoleva ja II ehitusjärgu vahel.

III ehitusjärgu rusude asetuse järgi paistab, et õueosa on meie kaevandi kohal olnud lage, ilma ehitisteta. Otsekohe valli taga on nähtavasti piki valli asunud palkehitis, millest on järel 2 pikka tukkide rida (plaanil ja lõikeil: R). Need ehitised on olnud toeks valli siseküljele ja, nagu järgneb nende kohalt saadud leidudest, ühtlasi ulualuseks linnusesolijaile ja nende varale. Ka mööda valli välisäärt peab olema käinud rõhtsaist palkidest sein (plaanil: V—V). Millised muidu võisid olla vallipealsed ehitised, on raske arvata. Läti Henriku jutustusest 1215. a. piiramise kohta kuulsime, et Lõhavere linnuse vall oli ülemises osas olnud tehtud puust ja mullast. Kuigi see teade näib käivat mõne vanema kindlustise kohta, on mõeldav, et siin pärast 1215. aastatki on tarvitatud sama ehitusviisi. Seejärgi võiks seespool valli välisääre seina olla olnud liivakuhjatis. Kuid niisugune ehitus eeldab, et ka valli siseäärel oli pikutikäiv palksein, mis teatud vahemaade järele pidi olema ristseinte kaudu ühendatud välise pikiseinaga. Et vallipealsed varustised on olnud moodustatud liivatäidisega palkseintest, tundub mitmeti tõenäosena. See seletaks kõigepealt liiva erakordselt tugeva valgumise õue kultuurkihile pärast linnuse hävimist, s. o. liiva kooshoidvate seinte põlemist või kõdunemist. Teist sama palju liiva kui õuele valgus muidugi välisnõlvast alla. Ka võiks järsk süsine astang, mida näeme valli värvilisel lõikel A—C (V-ga märgitud välisotsal),

Joon. 103. Turbamättaid välisnõlvas valli liiva varisemise takistamiseks.

olla tingitud sel kohal algupäraselt järsku tõusnud puuseinast. Kahjuks pole vallipealse siseääre seinast midagi alal. Võib-olla on see tõusnud plaanil ja lõikel P-ga tähistatud põlenud rusude kohast. Sel juhtumil oleksid vallipealsed puuehitised olnud 5—6 m laiad. Jung ütleb 1880. a. kaevamisel leidnud olevat kõvakspõlenud, seinapalkide vahelt maha langenud saviribasid. Neid meie kaevandijaos ei esinenud.

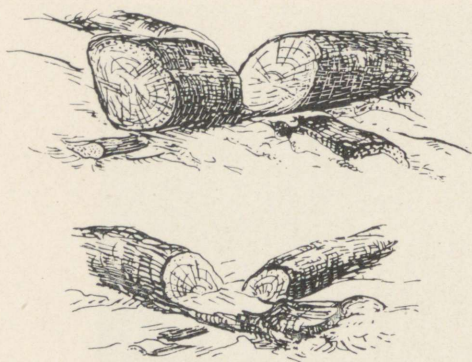
Palkidest mullatäidisega vallikonstruktsioon on tavaline Poolas ja Ida-Saksas uuritud Lõhavere kantsiga samavanuseil slaavi linnuseil³. Et seintevaheliste mullamasside surve seinu laiali ei ajaks, läbistavad neid risti valli sisse asetatud ankurpalgid. Ankurpalgi välisesse, seinast välja ulatuvasse otsa on jäetud tugev oks, mis hoiab seinapalke välja vajumast. Lõhaveres sääraseist ankurpalkidest seni pole jälgi. Siin täitsid nende aset vist ülalmainitud ristseinad.

Millest aga on pärit algul kirjeldatud risti üle vallipealse lamavad tukid? Paistab, et neid võib seletada kahel viisil. Need võivad olla mõnest varasemast põlemisest üle jäänud palgijäänused, mis järgmisel valli kõrgendamisel on ehitajate poolt lastud korrapäraselt peene valliliiva sisse, et see paremini koos püsiks. Uhtlasi olid nad täiteaineks. Mõnes kohas ümbritses vallilael neid tukke puhas liiv, mis paistis neile pärast põlemist peale kuhjatud olevat.

Joon. 104. Kaevajad II linnuse vallitaguseid rususid puhastamas.

Sääraseis tingimuses leitud tukid võivad väga hästi olla tahtlikult valli sisse laotud sideaineseiks, eriti kus need esinesid mitmes kihis pealistikku. Kuid enamasti leidus nende tukkide ümber põlenud liiva ja süsi, millest nähtus, et seal need puud olid oma praegusesse asukohta langenud põledes. Niisuguseid põlemisel risti üle valli ja seejuures korrapäraselt, paralleelselt langenud puid võiks pidada vist küll ainult omaaegsete vallipealsete puuehitiste laejäänuseiks. Sest mõni põrand, millele ka võiks mõelda, ei tule siin küsimusse. Kuna lagi arvatavasti oli kaetud mätastega ja hulga heitematerjaliks toodud kividega, siis pole selle poolpõlenud osade sisselangemine ja mätaste all summutatult kustumine ning säilimine võimatu. Kuid juhtumil, kui need palgid on pärit laest, tuleb arvestada, et linnuse kõige hilisema vallipealse puuvarustise lae tukid pidid jääma pinnale ega võinud sattuda sügavale valli liiva sisse, nagu neid tegelikult leitakse. Meenutatagu, et vallilaealt pealegi hulk liiva on sajandite kestel ära valgunud. (vrd. lk. 151). Seepärast võivad vallipealse liivas leiduvad põlenud palgid olla pärit mitte kõige nooremast, vaid ainult eelmisest, vanemast puuvarustisest. Kui kuskil valli praeguse lae keskosas peaks

Joon. 105. Hammasnurki II linnuse vallitaguse seina käänakul idast põhja poole (tahv. XIII märgit. „a“).

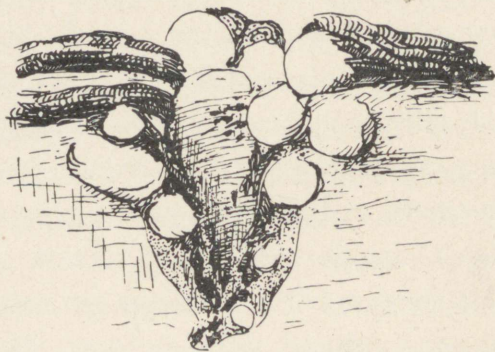
pärit vallilt allavalgunud, puuvarustisi täitnud liivamaterjalist; kõige pealmine kiht (lõikeil *a*) on jälle mustem, süsisem, mis võiks olla tingitud sellest, et valli-pealse täiteliiva alt hakkas uuemal ajal juba vanemate puuehitiste süsi välja tulema ja õuele valguma.

Linnuse II, keskmine ehitusjärk — plaanid tahv. XII ja XIII, lõiked tahv. XV. Pealmisest kihist sügavamale jõudnud, tuli kaevamisala vähendada. 1938. a. kaevandiku kaguäärest jäeti maha umb. 3 m laiune vööde, nagu seda näitavad kõnesoleva ehitusjärgu plaanid. Kaevamisala kirdeäärt (A—C) mööda võeti siiski paari meetri laiuselt põhjani läbi kraav kogu kaevandiku külje algses pikkuses.

Umb. 1,5—1,75 m sügavuses, praegusest pealispinnast arvates, hakkasid valli alt välja tulema korrapäraselt lasuvad puujäänused. Aegamööda koorus piki kogu III järgu valli sisejala alust välja lapiti mahalangenud puusein (joon. 102, tahv. XII). Selle alumised palgid olid veel algupärasel paigal, kohati isegi mitmes korras pealistikku. Nagu näha värvilisest plaanist, on see sein teinud kooskõlas valli kõverusega käänaku umb. joone A—B kohal ja teise sellest umb. 10 m võrra ida pool. See sein oli omal ajal

olema säilinud midagi kõige hilisemaist puuehitistest, siis võiks seda olla väga vähe.

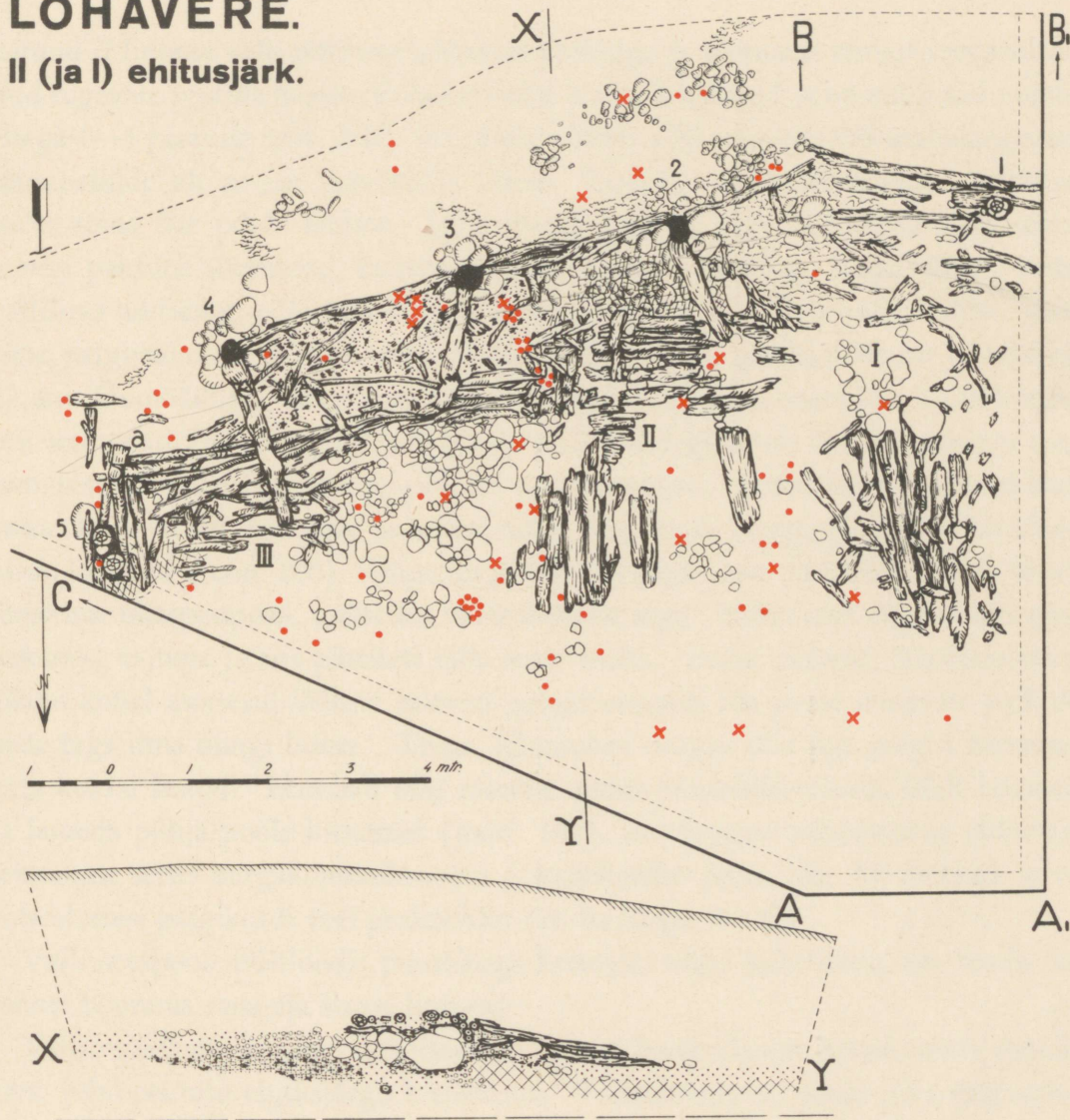
Sellega, et vallipealselt kõige hilisemate puuehitiste söed on ära uhtnenud ja nende all hakanud välja tulema vanemaid süsi, sobib ka värvide vaheldus vallilt õuele valgunud liivas. Selle kõige alumine must, süsine osa (värvilisil lõikeil *c*) võiks olla oma värvuse saanud kõige hilisemate valli-pealsete puuvarustiste sütest; vahepealne osa (lõikeil *b*) on pruunim, sisaldades enam puhast liiva ja võiks seega olla enamikus

Joon. 106. Lõige läbi vallitaguse seina 3. postiaugu (vrd. plaani tahv. XIII). Kahel pool ülal seina aluspalgid.

LÕHAVERE.

II (ja I) ehitusjärgk.

- 1 Põlenud palgid. 2 Postid plaanil ja palgid lõikel. 3 Postiaugud.
- 4 Kivid, põlenud. 5 Kivid, põlemata. 6 Söed ja tuhk. 7 Sõnnik.
- 8 Savi. 9 Punakas liiv (lõikel). 10 Põlenud liiv (lõikel). 11 Kruus (lõikel).
- 12 Hall söesegane kiht (lõikel). 13 Söed ja süsised kihid (lõikel).
- 14 Savinõude killud. 15 Metall- ja muud leiud.

katnud II linnuse valli püstloodis tõusvat sisekülge ja toetunud temast seespool olnud tugevate postide najale. Viimased olid osaliselt säilinud ja on märgitud numbritega 1—5 plaanile tahv. XIII. See plaan näitab pilti, mis avaneb mahalangenud seinapalkide alt nende äravõtmise järele. Linnuse põlemisel tõukas valliliiva surve seina õue poole ümber. Igast seinapalgist oli nüüd alal ainult paari sentimeetri paksune söestunud, kumera kooriku taoline sisekülge, kuna väline, vastu valliliiva asetsenud põlemata külge ja südamik olid ära kõdunenud. Üldse leidsime palgijäänuseid seinast mitte vähem kui 15 tükki, igaüks põlenult keskmiselt 17 sm läbimõõduga. Seega oli palke säilinud ühtekokku enam kui 2,5 m kõrgusest seinaosast. Seina algupärane kõrgus pidi muidugi olema veel mõnevõrra suurem, sest ülemised palgikorrad põlesid vist täiesti ära. Seina tugipostid olid kaevatud kuni 90 sm maa sisse ja samal viisil, nagu seda praegugi tehakse, kividega kinni kiilutud (joon. 106). Kõige idapoolsemas augus (nr. 5) leidis 2 kuni 30 sm jämedust okaspuuposti, asetsedes veidi üksteise taga. Nähtavasti oli siin üks post hakanud vajuma ja siis püstitati talle teine lisaks. Seina esimese, läänepoolsema käänu kohal asetsesid läänest tulevad palgid otsapidi ida poole minevate palkide otste taga ilma mingi liiteta. Teises, idapoolses nurgas olid aga palgid hammas-tega kokku lastud. Hambad olid raiutud umbes trapetsikujuliselt, ülalt laiema ja lameda põhja poole kitsamad (joon. 105). Siit nurgast põhjasuunas jätkuvast seinaosast seisis nurgakonstruktsiooni ja kahekordse posti (nr. 5) toetusel terve rida alumisi palgikordi veel pealistikku (vt. ka lõiget A—C).

Valli seespoolt püstloodis puuseinaga katmine, nagu Lõhaveres, on teada ka mõnel noorema raua-aja slaavi linnusel ⁴.

Valli muldkeha koosnes ülemises osas samast helekollasest liivast, mida mainisime juba eelmise ehitusjärgu kirjelduses. Välisnõlvale oli peene liiva valgumise ärahoidmiseks kihiti vahele laotud turbamätaid, mis olid toodud siitsamast mäe alt orulammilt (vrd. lõikeid ja joon. 103). Sügavamal tuli vallis heleda liiva all vastu segasest, pruunjas- ja punakas-kollasest liivast tuumik, mis hiljem osutus vanema, I linnuse valliks. Kuna seda aga kohe ära ei tuntud, kaevati osa sellest läbi koos II linnuse õuepoolse kihiga (vrd. lõikeid tahv. XII ja XIII). Seetõttu on ka vallist väljaspool mahalangenud seina saadud leiud, mis tegelikult korjati I linnuse vallipealselt, sattunud II ehitusjärgu plaanile. Kõnesolevale ehitusjärgule endale kuuluv hele valliliiv ei sisaldanud peaaegu mingeid leidesemeid.

Joon. 107. Arvatav leease II linnuse vallitaguses (pildist. kaevandiku kirdeservalt). Tagumiselt äärelt osa pealmisi kive ära võetud.

Kaevandiku keskklaiuses näitas nii maaslamav sein kui ka selle ees olev valliosa tugevat vajumist. Vallis avaldus see vajumine selles, et siin hele liiv, mis muidu lõppes kõrgemal, ulatus sügavale alumiste, tumedamate liivakihtide sisse (vt. plaan tahv. XII kaguserva X-i vastas).

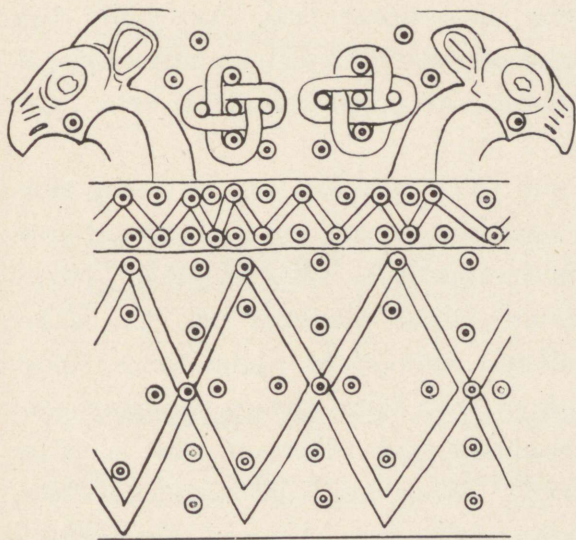
II kindlustusjärgu heledast liivast valliseljal olnud puuvarustiste jäljed on tähistatud eriti selgesti kaarja tukkide horisondina värvilisel lõikel A—B T-ga märgitud kohas. Puuvarustiste ehitusviisi kohta ei saa aga senileitud tugevasti söestunud tukkide järgi midagi öelda.

Vallitaguses oli otsekohe vastu mahalangenud sein seisnud mitu vähemat palkehitist, mis plaanil tahv. XIII märgitud I—III. Need on olnud ulualuseiks inimestele ja loomadele, ühtlasi aga ka kaudseks toeks valli sisekülge katvale seinalle. Neist leidsid veel vaid okaspuutukkide lasud, mis nähtavasti vallitaguse seina ümberlangemisel olid tõugatud oma algsest asendist õue poole. II hoone umb. 20 sm jämedustest söestunud seinapalkidest oli üks säilitanud sama-suguse nurgahamba nagu neid leidsime vallitaguse seina nurgalgi (joon. 105). Selle hoone põhja kohalt leiti 5—7 sm paksune kiht poolpõlenud lamba- või kitsesõnnikut. Selle proovid vaadati läbi Ülikooli väikeloomakasvatuse ja

taimebioloogia asjatundjate poolt ja leiti neist peale kõrsviljaõlgede puru osja ja soopihla osi, peeni lepa- ja pajuraagusid ja lisaks peenikene kuusetüvi. Puuoksi võidi loomadele tuua nii aluseks kui lehtede närimiseks. Samas sõnnikus oli karme kitse- või lambavillu. Kummaga neist loomadest siin on tegemist, pole nende jäänuste järgi võimalik öelda. Nagu nägime, kõneleb Läti Henriku kroonika Lõhaveres vaenlasele langenud sõjasaagi hulgas esijoones lambaist. Et peale lammaste siin hobuseidki on olnud, selgub sõnnikust leitud hobusejõhvist ja II hoone nurga ligidalt saadud suitseist (joon. 115). Sõnniku all oli maa kaetud umb. peasuuruste munakividega. Nagu sellele juhtis tähelepanu dr. G. Ränk, on meil uuemalgi ajal lautade põhju täidetud kividega. Samasugust kitse- või lambasõnnikut leiti ka valli sisekülje idanurgas olnud III hoone kohalt. Kuna

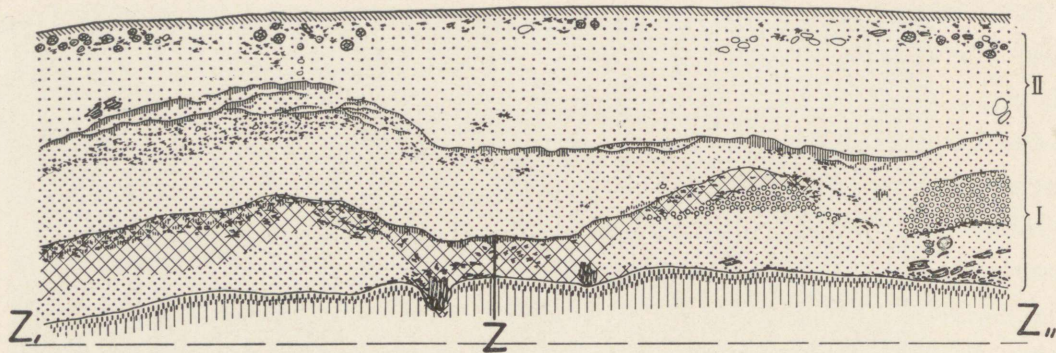
Joon. 108. Linnupeaga luuese I linnuse vallist. Ligikaudu 1/1.

Joon. 109. Ülalpildistatud luuese pinnailustised (osaliselt täiendatud).

vaevalt on mõeldav, et ainult piiramise ajaks varjule toodud loomadest oleks jäänud nii palju sõnnikut, et sellest midagi võis säilida meie päevini, tuleb tahtmata arvata, et siin on loomi hoitud ja järelikult inimesigi elanud püsivamalt. Olid need ainult valvurid või asus siin muid elanikke, peab jääma lahtiseks.

Maaslamava vallitaguse seina keskosa all lasus paks kord süsi ja tuhka, milles eriti 3. posti kohal esines mitmesuguseid leide. Sealt saadi ms. puupange raudsang joon.

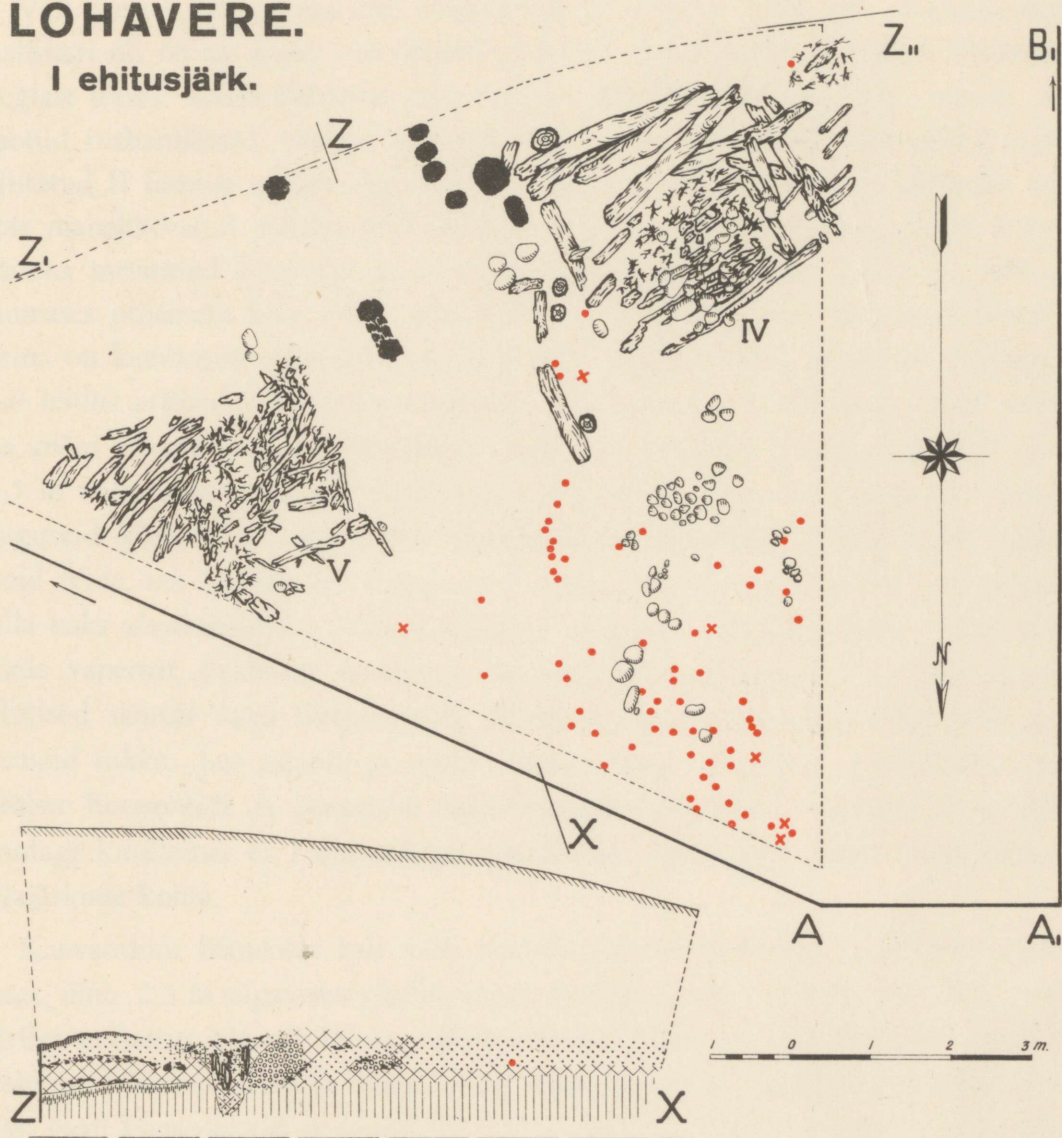
Joon. 110. Pikilõige läbi valli keskosa. Lõikesuund, märkide seletused ja mõõt, vt. tahv. XIV. — I, II vastava linnuse kihid.

117. Selle läheduses olid põrsaluud olekus, millest paistis, et see loom seal vist linnuse põlemisel otsa oli saanud. Vallialast mõnevõrra õue poole paljastus II ja III hoone rusude vahel suurem kogu põlenud kive, mis umb. nelinurkselt piirasid nende vahele jäävat, põlenud liivaga täidetud lohku (joon. 107). Kivide asetuse järgi oleks siin võinud olla suurem lease, kuigi pole ka võimatu, et need kivid vallipealseilt varustisilt pärinesid ja vaid juhuslikult sääraselt maha olid langenud. Igatahes olid need kivid maas olnud enne vallitaguse seina ümbervajumist, sest selle põhjakülg lamas nende peal, tõustes siin õige tunduva kühmuna üles. — Muu õuepealne oli, nagu hilisemalgi kindlustusjärgul, tasane, samuti leidis seal segamini mitmesuguste põlemisrusudega kive, potikilde ja mõningaid metallesemeid.

Linnuse I, vanim ehitusjärg — plaan tahv. XIV ja lõiked joon. 110 ning tahv. XV. Olles tunginud eelmisest ehitusjärgust sügavamale, tuli õuel segatud liivakruusa vahekihi järele vastu uus selge kultuurhorisont, mis värvilisil lõikeil tähistatud g-ga. Selle järgu väljakaevamist juhatas suuremas osas O. Saadre üksi. Õuepinna must, tihedasti kinnitallatud kultuurkiht osutus veidi paksemaks kui II linnusel ja esines valli poole osaliselt kahes, liivaga eraldatud horisondis. Selles õuepealses kihis leidis peamiselt vaid vähemaid süsi ja nõge, kuna suuremaid tukke peaaegu ei esinenud, kivegi oli siin suhteliselt vähe. Leidudest olid, nagu kõrgemalgi, potikillud kõige arvurikkamad. Kultuurkihis tuli õhukeselt leeteliiva nähtavale ja siis järgnes juba mäe punakas puudutamata liiv (värvilisil lõikeil: b).

LÕHAVERE.

I ehitusjärgk.

1 Põlenud palgid. 2 Postid. 3 Postiaugud. 4 Kivid, põlemata. 5 Põlenud risu.

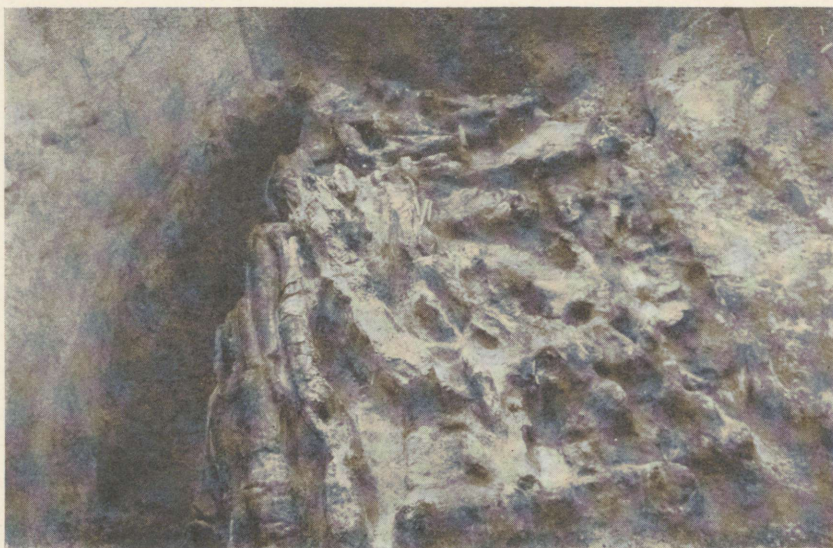
Lõikel: 6 Hele liiv. 7 Tumedam liiv. 8 Põlenud liiv. 9 Kruus.

10 Hall, söesegane kiht. 11 Söed ja süsised kihid. 12 Leetunud liiv. 13 Turvas.

14 Puudutamata põhi. 15 Palgid. — 16 Savinõude killud. 17 Metall- ja muud leiud.

Vall asetses, nagu juba ülal tähendatud, II linnuse valli all. I ehitusjärgu vallihari oli 60 sm kuni 1 m allpool praegust pealispinda, näidates idasuunas aeglast tõusu. Olles kuhjatud tumedamaist liivakihtidest, millede vahele oli laotud turbamätaid, eraldus see vall väga selgesti talle heledast liivast peale ehitatud II linnuse vallist. See tumedam liiv pärines vist linnuse loodeotsa vastast mahakaevatud seljaku künniselisest jätkust. Alumises osas oli valli kuhjamiseks tarvitatud kruusagi ja kaevandiku kesklaiuses leidus vallis ka mitmes suuruses põlemata kive (vrd. plaane tahv. XII ja XIII, kus väljaspool lamavat seinat on kaevamine ulatunud juba I linnuse valli). Valli omaaegsel pealispinnal leidus eriti idapoolses osas söepuru, vrd. joon. 110. Siit-sealt saadi vallilt ka mõni leidese, ms. hoburaudsõlg joon. 124. Esimesest sөөesegasest kihist umb. 0,5 m võrra sügavamal tuli vallis vastu teine tume, süsi, turbapuru ja mitmesuguseid kõdunenud orgaanilisi jäänuiseid sisaldav kiht. Sellestki saadi mõningaid leide, ms. linnupeaga luuese joon. 108. Paistab, et I linnusel on võinud olla kaks ala-ehitusjärku, millest alumine sөөesegane kihistus vallis võiks esindada vanemat, pealmine nooremat. Kahjuks olid omal ajal vallil seisnud puuehitised samuti nagu õuepealsedki täielikult sөөeks põlenud, jätmata järele suuremaid tukke. See asjaolu ja samuti täitsa selge ühenduse puudumine valli süsiste horisontide ja õuepealse tumeda kultuurkihi vahel ei luba esialgu öelda midagi kindlamat ei I ehitusjärgu puuehitiste laadi ega selle võimalikkude alajärkude kohta.

Kaevandiku lääneosas tuli valli sisejala all, ida pool aga vallitaguses õueosas, umb. 2,5 m sügavuses pealispinnast arvates, vastu punaseks põlenud liiva. Selles paljastus plaanil IV-ga märgitud kohas umb. 4×3 m suurusel pindalal rohkesti põlenud palke ja nende vahel sөөestunud oksi, poolpõlenud kuusekäbisid, isegi kuuseokkaid ja muud risu. See põlenud puude lasu oli mõnevõrra kallak mäenõlva poole. Lõunaküljel asetsesid selles mitu kuni 30 sm jämedust kuusepalki osaliselt nagu seinat moodi pealistikku (joon. 111). Palgid ja oksad näitasid paiguti veel selgeid raiumisejälgi, ms. olid mõnedel okstel otsad kiilutaoliselt teravad, samuti nagu võib näha tänapäevalgi põigiti läbiraiutud puudel. Sellest hoolimata polnud palkidel leida mingeid märke nurgahambaist, mis osutanuksid, et need palgid algselt oleksid olnud liidetud seinaks. Punaseks põlenud

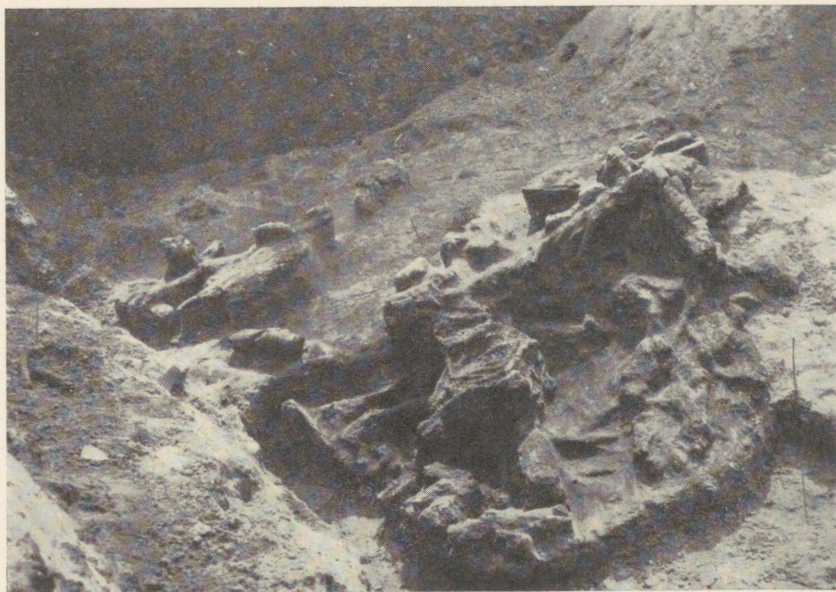

Joon. 111. Vallialune põlenud puude ja risu hunnik IV (pildist. ida poolt, vrd. tahv. XIV).

liiva seas ilmnes nende palkide ümber ka halli, Linnamäe kõrvalt, orulammi turbakihi alt võetud sooliiva.

Teine sarnane umb. $2,5 \times 3,5$ m pindalaga palkide ja risu hunnik tuli välja kaevandiku kirdeääre vastast (joon. 112, plaanil märgitud V-ga). Puude hulgas näis siin olevat ka söestunud kände. Liiv nende puujäänuste ümber oli kuni 1 m paksuselt punaseks põlenud. Nii okstest kui muist tukkidest jäi mulje, nagu oleksid need põlenud liiva all ummuksis. Kummagi rusuhunniku all tuli varsti vastu puudutamata mäepind, moodustades V-ga märgitud risuhunniku all selge astangu. Vastupidiselt tavalisele leiurohkusele hoonetealustes ei saadud kirjeldatud põlenud puulasude kohalt leidesemeid. Ainult IV rusuhunniku tukkide alt tuli üks juhuslik potikild välja.

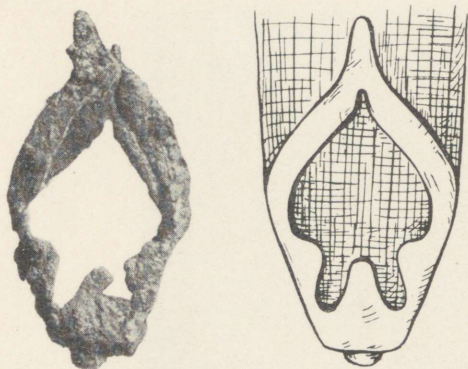
Mõlema rusuhunniku vahel ilmus nähtavale kuni 70 sm sügavusi postiauke, mis kahes korratus reas läksid lõuna-kagusuunas mäenõlva poole. Kahjuks ei lubanud piiratud aeg ja ainelised võimalused jälgida, kui kaugele mäenõlvale need postiaukude read jätkusid. Postiaukude ridade vahet täitis sügavamale, kuni mäe algupärase pealispinnani, samasugune pruunjas-hall, söe- ning turba-puru ja kõdunenud puuraasuke siin sisaldav liiv, nagu see kirjeldatud rusuhunni-

Joon. 112. Põlenud puude ja risu hunnik V, valli all (pildist. kaevandiku kirdekaldalt).

kute kohal vallis kõrgemal esines ja seal omaaegset vallipealset tähistas. Postiaukude ridade kohal oli see kiht ilmsesti alla vajunud (joon. 110). See vajunud söesegane liiv jätkus nõlva poolt tulles rusuhunnikute (V ja IV) vahel kuni nende sisekülgi mõtteliselt ühendava jooneni; kaugemal õuepealsel seda enam polnud. Et postiridade vahel oli toimunud vajumine, ilmnas ka nõost II ehitusjärgu maaslamava sein keskel ja vallis väljaspool sein (lk. 158). Vajumine pidi toimuma pärast II ehitusjärgu palkseina ümberlangemist, seega III linnuse ajal või hiljemgi. Vallis oli siin kohal veel praegugi õõnsusi. Jõudnud valli kaevamisel umbes keskmise linnuse õuepinna tasemele, vajusid kaevajad tihti ootamatult kuni üle põlvede neisse õõnsustesse sisse.

Rusuhunnikud IV ja V polnud mitte palkhoonete tukid, vaid ilmsesti ainult mäe algupärase ääreosa tõstmiseks ja tasandamiseks tarvitatud täitematerjal. Tänapäevalgi kasutatakse ju mõnikord hagu ja puid maa täiteks. On ka teada, et puutäidist on muinasajal tarvitatud linnuste ehitamisel väljaspool Eestitki. Nii on näit. Leedus tuntud Apuole linnuse valli sisse olnud lastud tugevaid puutüvesid⁵. Lõhavere I linnuse ehitamise eel kasvas selle aluseks valitud sel-

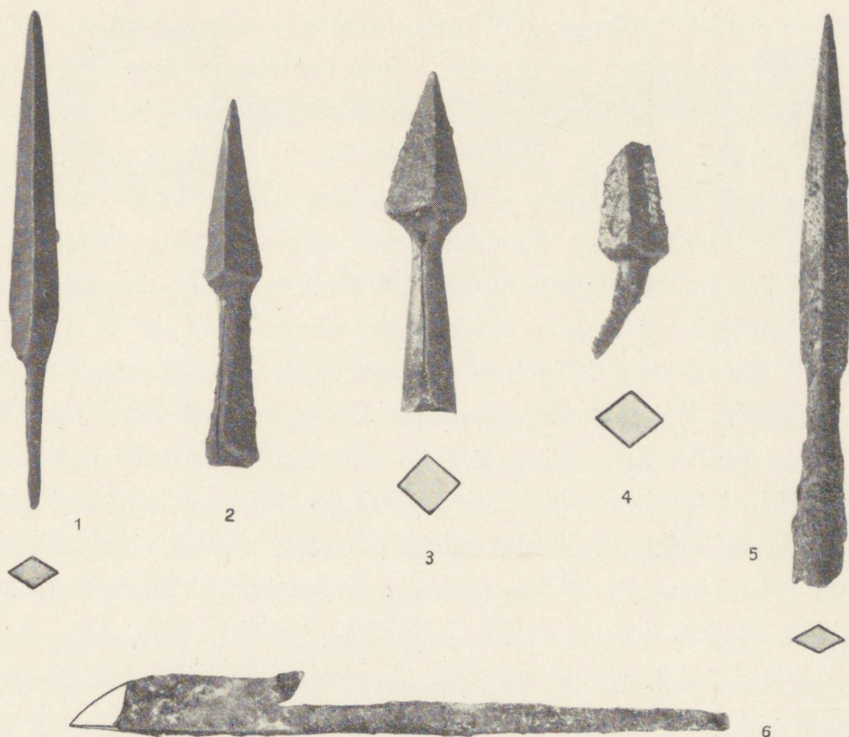
Joon. 113. Rauast mõõga-tupeots, leiuolekus ja restaureeritult. 3/4.

hästi tuntud olema. Me ei leidnud märke selle kohta, et rusuhunnikute vahelised postide read oleksid võinud kuuluda mingile sissekäigule, nagu alguses kalduti arvama. Küsimuse lähem kaalumise viis meid otsusele, et neidki tuleb seada ühendusse mäeääre üleskuhjamisega ja vastava täiteainese sidumisega. Kuna postide kohal allavajunud hallis liivas oli rohkesti kõdunenud puuraasukesti, paistab siin kasutatud olevat põlemata puid. Vist on neid laotud koreldi, hõredalt, jättes alla õõnsusi, mis puude kõdunedes hiljemini sisse langesid ja selle valliosa vajumise põhjustasid. Postid pidid arvatavasti takistama puude nõlvast alla vajumist.

Leiud. Leidude arv — veidi üle 670 numbriga — pole suhteliselt kuigi suur. Kui võrrelda seda näit. väikese Peedu linnamäe 570 numbriga ja meelde tuletada, et siin on töötatud 5—6 korda kauemini kui Peedul, ilmneb Lõhavere leidude väheusus õige kujukalt. Leidainesest moodustab, nagu linnuseil alati, kõige suurema osa keraamika. Muid esemeid, rauast relvaosi, kivist ja luust tarberiistu, pronksist ja klaasist ehteid jm. on ühtekokku ainult mõnikümmend numbrit.

Relvaosadest andis Lõhavere linnus 1 mõõga-tupeotsa, 1 heiteoda-otsa ja rea nooleotsi. Mõõga-tupeots joon. 113 on meil seni ainulaadne nii vormilt kui materjalilt. See on nimelt rauast, kuna neid siiani on leitud ainult pronksist. Vist pole omal ajal rauast tupeotsad olnud nii haruldased nagu nad on leidude hulgas, kuid olles võrdlemisi õhukesed, on rauast eksemplarid maas enamasti täiesti läbi roostetunud. Lõhavere tupeotsale pole naabermailtki teada vaseid.

jakul ja ümbruseski kahtlemata puid, mis tulid maha võtta ja siis loomulikult ära kasutati Linnamäe ääreosade ja vallialuse täitmiseks. Paistab, et neid täitepuid on söestatud tahtlikult, et nad nii ruttu ei kõduneks. Et süüdatud puude täielikku põlemist ära hoida, on neid süttimise järele kaetud mätaste ja liivaga, ühe sõnaga põletatud ummuksis, nagu näitasid kaevamisel tehtud tähelepanekud. Säärane menetlus pidi sepa-sõe miilamisest ja tõrvaajamisest kindlasti

Joon. 114. Rauast käsivibu nooleotsi (1, 5), ammunoole-otsi (2—4) ja heiteoda-ots (6). Umb. $\frac{7}{10}$.

Arvatavasti on selle kuju ühenduses mõnede Saaremaalt ja liivi-läti alalt leitud läbistatud ja allapoole nipuga lõppevate tupeotstega, mis vist põlvnevad viikingite kultuurist ja kuuluvad 11. sajandisse ⁶. Lõhavere tupeots leiti III kindlustusjärgu rusudest ja kuulub seega meie noorimate leidude hulka.

Heiteoda-ots, joon. 114:6, noataolise tera ja ühepoolse kisuga, oli Eestis ja muilgi Läänemere mail hästituntud vorm. See on võrreldes teistega siiski kaunis väike eksemplar. Oma kisuga pidi see koos pika varrega kinni jääma vastase kilpi ja selle käsitlemist raskendama. Lõhavere odaots nagu tupeotski leiti III linnuse vallitaguseist rusudest.

Kõige enam huvi pakuvad Lõhavere relvaosadest nooleotsad, kuna nad lubavad teha mõningaid olulisi järeldusi linnuse kasutamisaaja kohta. Nad jagunevad kahte rühma: pikad, saledad, rootsuga või õõnega terad, nagu joon. 114:1, 5, ja lühemad ning tugevamad otsad, nagu joon. 114:2—4, mis enamasti on

õõnega, harvemini ka rootsuga. Esimesi, pikemaid terasid, millel leht harilikult on ristlõikes rombiline, on 6 tükki. Neid peetakse üldiselt käsivibu nooleotstek. Sarnaseid saledaid nooleotsi on ka meie varemals leidudes, näit. Jõhvi kihelkonnast Illukalt, Irboska linnamäelt ja üks ka Tartust. Illuka nooletera näib kaasleidude järgi otsustades a. 1200 ümbert pärit olevat. Samuti on neid teada väljaspoolt Eestit, Lätist, Soomest, mõni isegi Rootsist. Nooleotsi on seni kirjanduses käsitledud väga vähe. Oleme pärinud nende kohta andmeid naabermaade muinasuurijailt ja saanud väärtuslikke näpunäiteid dr. B. Thordeman'ilt Stokholmis, dr. V. Ginters'ilt ja hra A. Karnups'ilt Riias ja mag. J. Leppäaho'lt Helsingis. Niipalju kui pikkade, rombilise lõikega nooleotste leiusuhted on teada, paistavad nad kõikjal esinevat alles 12. sajandist peale. Lõhaverest leitud eksemplarid ei tarvitse olla Eesti päritoluga, vaid on koguni tõenäosemalt lastud linnusesse piirajate, võib-olla sakslasi saatnud läti-liivi abivägede poolt. Nad kaevati välja enamasti II linnuse kihist, mõni ka III linnuse rusude vahelt.

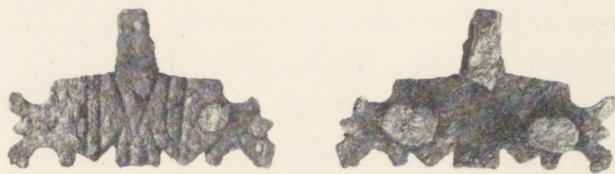
Lühemaid ja raskemaid, ruudulise ristlõikega terasid, joon. 114 : 2—4, on 7 eksemplari. Neid tuleb arvata ammu-noole-otstek. Ristisõdurite poolt Idamailt Lääne-Euroopasse toodud tugeva teras- või sarvvibuga amb ehk vibupüss hakkas 12. sajandist peale levima üle kogu meie mandri⁷. Baltimaile tõid ammu 1200. a. paiku saksa ristisõdurid. Nagu kuuleme Läti Henrikult, kasutasid eestlasedki Vabadusvõitluse lõpu poole sakslastelt ülevõetud ambe. 12. ja 13. sajandil tõmmati ammuvibu vinna alles kahe käe jõul. Ammuvibu jõu järkjärgulise tõstmisega tuli aga selleks hakata tarvitama erilisi abinõusid: 14. sajandist alates vöö küljes olevaid haake, hiljem sellekohast vinnakkangi ja viimati isegi liitplokki. Laskejõu suurenemisega muutusid ka nooled ja nende terad raskemaks. Seepärast võib ammu-noole-otste kaalust teatud määrani järeldada nende vanust, nooremad on vanemaist tublisti raskemad. Ka olid vanemad, rõngassoomuse läbistamiseks määratud noolte otsad peenemad ja teravamad, kuna need plaatsoomuse tarvituseletulekuga 14. saj. keskel muutusid lühemaks ja tüsedamaks; peen pikk tera jooksis nimelt vastu plaati kergesti kõveraks. Käsivibu nooleotste kohta on arvatud, et nende kaal ei ole võinud oluliselt ületada 25 gr. Suurema kaalu juures poleks nende raskus enam olnud õiges vahekorras käsivibu jõuga ja nad oleksid kaotanud laskekaugust ja läbilöögivõimet. 12.—13. sajandi ammu-noole-otste kaal oli umbes sama mis käsivibu omadelgi või ületas seda alles

Joon. 115. Suitsed, rauast. $\frac{3}{5}$.

vähe, tõustes umb. 35 gr-ni. Keskaja lõpuks suurenes see enam kui kahekordseks. Lõhaverest leitud saledate käsivibu nooleotste raskus kõigub 10—18 gr. vahel, lühemal tüsedail ammunoole-otstel 14—22,5 gr. piirides. Käsivibu pikkadest, voolsatest nooltest olid ammunooled ligikaudu poole võrra lühemad. Kuna nool, et hästi vastata ballistilistele nõuetele, pidi olema teatud tasakaalus, siis oli ka ammunoole-tera lühem.

Et lühemad, ruudulise ristlõikega nooleotsad meile on toodud 13. sajandi algul peamiselt maaletungivate sakslaste poolt, näitab nende terade järjekindel esinemine linnustes, millede ümber sel ajal teadupärast on võideldud. Nii on neid Eestis leitud Muhu Linnuse maalinnast ja Varbolast (joon. 140:2), Lätis Askradist (Aizkraukle), Mežotnest (Mesothern) ja Talsi (Talsen) linnusest. Läti linnuste kaevamistel on neid saadud ikka kõige hilisemast, 12.—13. sajandi leiukihistidest. Põhjalikult läbiuuritud Daugmale linnus Riia ligidal, mis oli maha jäetud enne sakslaste tulekut, pole andnud ühtki säärast nooletera. Samasuguseid nooleteri on teada Ida-Preisist orduaja linnuseist. Soomest ega Rootsist nooleotsi, nagu joon. 114: 2—4, seni ei tunta.

Kuna ambu meil varemini ei tarvitatud, on selle nooleotste esinemine Lõhaveres üheks kõige kindlamaks tõendiks, et sel linnusel on võideldud Muistse Vabadusvõitluse päevil. Suurem osa tüsedaid ammunoole-otsi korjati siin üles III ehitusjärgu rusedest. See järk näikse seega isearanis ägeda ambumise osaliseks saanud olevat. Üks eksemplar,

Joon. 116. Rauast naast, aasaga ülaservas (mõlemalt poolt). $\frac{2}{3}$.

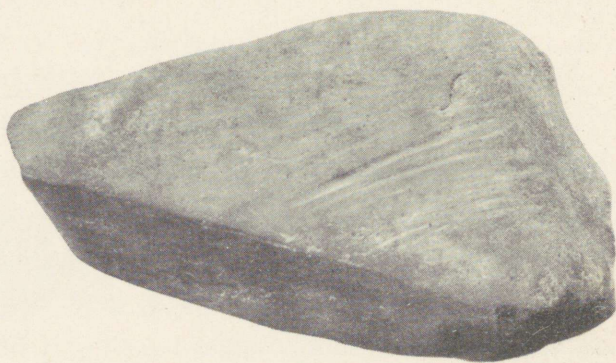
Joon. 117. Ämbrisang, rauast, külgeroostetunud puidusüüdega. Umb. 2/5.

kivist. Ehitistest oli maha langenud mõni raudnael ja -konks. Teiste raudesemete seas mainitagu ka *hobuseriistade* osi. II linnuse vallitagusest leitud suitseid kujutab joon. 115. See praegugi tavaline rõngastega suuraua kuju on väga vana ja esineb üsna samasugusena juba pronksiaja lõpul. Hobuseriistade või sadularihmade juurde tohiks kuuluda rauast, pealispinnalt soontega ilustatud, aasaga naast joon. 116. Täpsemaid paralleele pole sellele esialgu teada. Võib ainult öelda, et sedamoodi, sageli ms. hõbedaga kaunistatud hoburiistade osi on leitud Edela-Kuramaalt ja Lääne-Leedust. Nende kaugemad eeskujud on arvata-vasti pärit Doonaumailt, võib-olla kuulsailt ungari ratsanikelt. Koos muude tarbeasjadega olgu loendatud ka kaevandiku idanurgast (C—C₁) leitud luust poolkerakujuline *värtnakeder*. Sellele väga tavalisele vormile on vas-teid nii meie kivikalmeist kui ka teistelt linnustelt, ms. Peedult ja Irust (joon. 34, all).

nagu joon. 114:3, leiti II linnuse vallitaguse seinä palkide vahelt ja üks teine selle järgu õuepealselt.

Viimaksmainitud tera esines küll nii kõrgel, et see võiks olla sattunud sinna ka hilisema linnuse ehitustööde või muusuguse mulla segamise puhul. Igatahes paistab nende leidude järgi võimalik olevat, et II linnuski on pärit võitluste ajast sakslastega.

Mitmesuguseist tarberiistadest ja -esemeist on leidude seas nuge ja terariistade ihumiskive (joon. 118). Viimased on mag. Orviku arvamuse kohaselt tavalisest keskdevooni liivakivist.

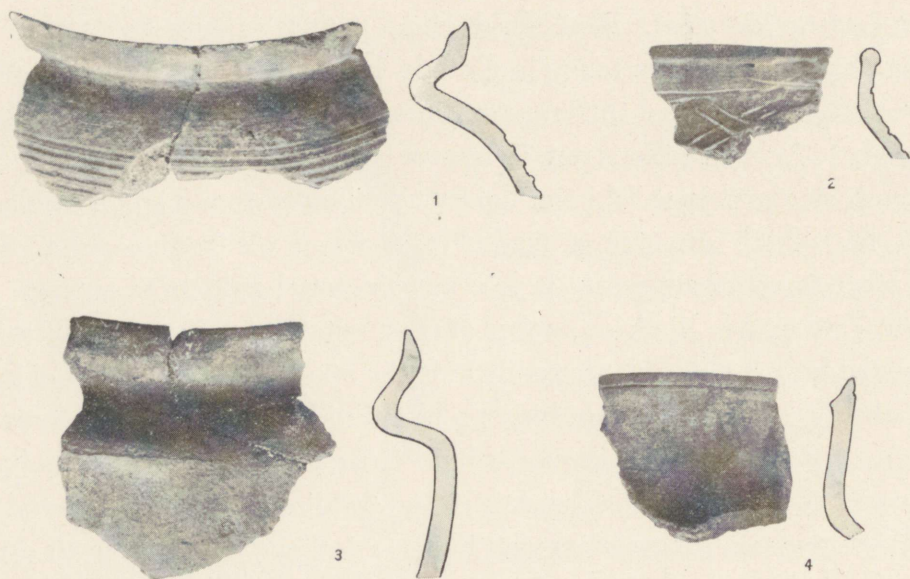

Joon. 118. Liivakivist tahk. Umb. 1/2.

Puust ja metallist nõud. Puuämbriid olid muinasaja majapidamises sama tavalised nagu uuemagi aja talupoja riistade hulgas. Ja samuti nagu tänapäeval, varustati muistegi neid tihti raudsangadega. Peenest neljakandilisest rauast sang, joon. 117, saadi Lõhaverest II linnuse ümberlangenud seinalt. Sellele on külge roostetunud ja seeläbi alal hoidunud mingi lehtpuust ämbri puidusüüsid.

Joon. 120 kujutab ühe 1937. a. saadud pronkskausi või -katla ääreosa. See nõu paistab olevat püstakate seinte ja kõrvalepainutatud pakseneva servaga. Keskosas on äär paigutatud. Paik on ümber ääre painutatud ja kitsa pronksplekiribaga läbi „õmmeldud“. Kui suur ja millist kuju see nõu tervena on olnud, ei luba säilinud katkendid öelda. Samalaadilisi pronksnõusid esineb alates rooma rauaajast kuni keskajani nii Kesk-Euroopas kui Põhjamaailgi⁸. Eestiski polnud pronksnõud nooremal raua-ajal haruldased. Neid on tavaliselt välismailt ostetud ja nad kuulusid muistse talu hinnalisema vara hulka, mispärast neid korduvalt on leitud aardeis koos hõbeesemete ja -müntidega.

Savinõud on vastupidiselt teistele linnustele, kus valdav osa keraamikast oli käsitsi vormitud, Lõhaveres peaaegu eranditult valmistatud pottsepa-kettal. Nad pole siin mitte, nagu toimus varemini, igas majapidamises oma naiste poolt tehtud, vaid ilmselt sellekohaste meistrite poolt suuremal arvul valmistatud ja levi-
tatud. Sellest oleneb ka, et savinõud on meie linnuse kõigis kolmes kihis oma kujult võrdlemisi ühtlased. Kõige suurem osa neist tuleneb vormi ja tehnika poolest nn. slaavi keraamikast, mis nooremal raua-ajal oli levinud üle keskmise, idaja põhjapoolse Euroopa. Meie seniste leidude seas on siiski üsna vähe jälgi nõudest, mida võiks nimetada otseselt slaavipärasteks. Tüüpilistest slaavi lainejoo-
nega ilustatud savinõudest on olemas ainult 1 katkend. Slaavi keraamika kõige lähemaiks vasteiks on mõned peamiselt I linnuse kihist leitud killud, millede kumer ülaosa on treitunud sooniliseks. Nad on väljaspoole kaarjas-lehtritaoliselt laieneva äärega, mille alune on tugevasti sisse soonitud, joon. 119 : 1. Oma üld-
kujult on need nõud pidanud sarnanema joon. 100 kujutatud potile. Neid nõusid on mõnevõrra varieeruvais teiseis leitud mitmelt poolt Lõuna-Eestist. Nime-
tatagu Setumaad, eriti Irboska linnamäge, kalmeleide Alatskivilt ja Kobratust Tartu ligidalt jne. Samuti tuntakse neid liivi kalmeist ja linnuseist. Kas kirjeldatud profiiliga keraamika on valmistatud Lõhaverre ümbruses või on sinna too-
dud mujalt, peab jääma lahtiseks. Selle keraamikaliigi leidumine ühtlaselt kogu

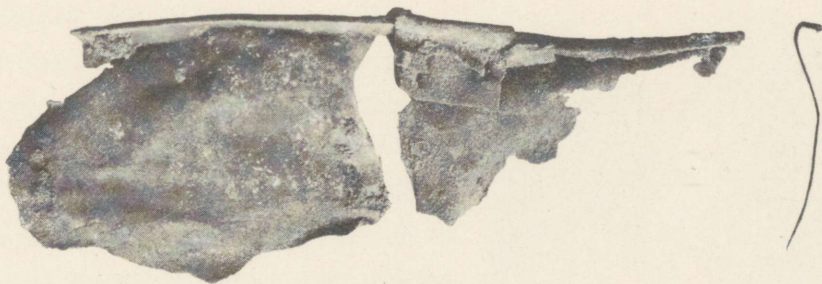

Joon. 119. Savinõude kilde. Umb. $1\frac{1}{2}$ ja $2\frac{2}{3}$ (2).

Lõuna-Eestis meenutab igatahes väga uueaegsete savinõude levimist Setust samale alale. On vaevalt põhjust kahelda, et suureviisiline savinõude valmistamine on slaavlaste poolt toodud Setumaale juba kauges minevikus. Ja kuna meil on Setust selgeid märke, et juba käesoleva aastatuhande algul see kodutööstusharu seal on õitsenud, siis pole midagi imelikku mõttes, et vahest juba tol kaugel ajal rändas „potisetusid“ naabrusesolevaise Eesti osadesse, müütades oma tooteid. See teeks mõistetavaks, kuidas kõnesolevad savinõud esinevad üle meie maa laialdaste alade silmapaistvalt ühtlasel kujul.

Eelmise rühma variandiks on püstakamate seintega nõud, mille avar lehtriline suuäär on ülaosast eraldatud sügava ringsoonega, joon. 119 : 3. Seda liiki kilde on ainult mõni üksik II ehitusjärgu kihist.

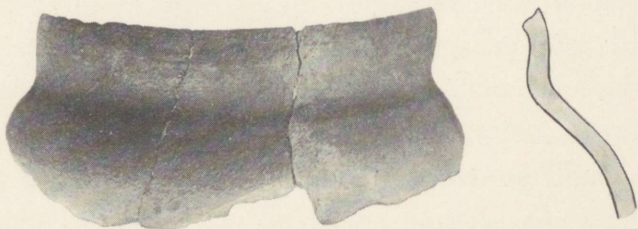
Kõige arvurikkamalt on esindatud nõud, millest kaht on õnnestunud kildudest kokku seada, joon. 100 ja 101. Neid iseloomustab püstakas serv, mis nõu ülaosast on lahutatud ainult lameda ringsoonega. Ülemine äär on treitunud sissepoole kallakaks, kusjuures siseküljele on tavalisest tekkinud kerge ringikäivolt või hari, vrd. joon. 121. Nagu näitavad meie pildid, esineb nende nõude seas kõrgemaid ja madalamaid variante, üldkujult sarnanevad nad kõik aga

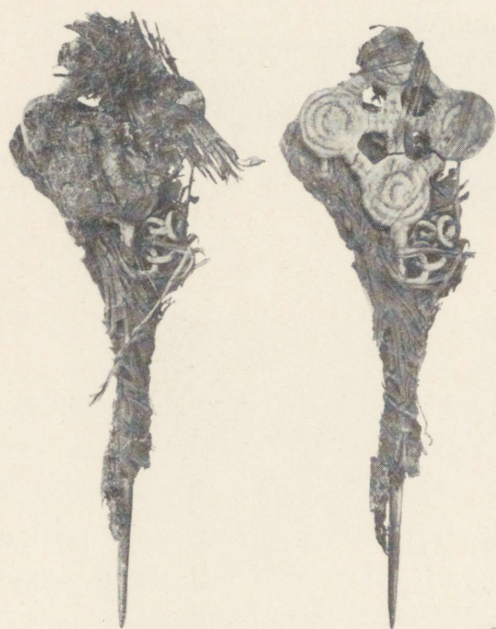
Joon. 120. Pronksnõukatkendid. Umb. $\frac{1}{3}$.

äsjakirjeldatud slaavi nõudele. Käesoleva liigi lihtsustatud teisendeiks tuleb vist lugeda kõrgema ja sirgema servaga nõusid, millest Lõhaverest on olemas küll ainult mõni üksik kild, joon. 119:4. Täpseid vasteid Lõhavere püstservalistele nõudele, nagu joon. 100, 101, pole meil seni mujalt olemas. Servakuju poolest meenutab neid üks Märjamaalt Kasti koolimaja õues olevast kalmistust leitud väike kumer nõu. Samast kalmistust on leitud ka mõni kõrgem, püstakas servatükk, mida võiks võrrelda joon. 119:4 kujutatud killuga. Sarnaseid kõrgema, püsti või veidi lehtri moodi tõusva äärega nõude kilde on olemas ka Kodavere kihelkonnast Alatskivilt ja Savastverest. Kuigi kogu see Lõhaveres rohkearvuliselt esinev nõudeliik kahtlemata on arenenud slaavi keraamikast, on võimalik, et selles tuleb näha mingi Kesk-Eesti eriarengu tulemust, sest kaugemalt me seda esialgu ei tunne. Selle poolt, et siin võiks olla tegemist kohaliku arenguga, näikse kõnelevat ka asjaolu, et meie linnuse kõige nooremas kihis on püstservalised nõud, joon. 100, 101, täiesti domineerivad. Lihtne, kõrge servatükk, joon. 119:4, leiti muide vanima ehitusjärgu kultuurkihist.

Nooremast raua-ajast on nii Kesk-, Põhja- kui Lääne-Eesti kalmeist võrelise või plettmustriga ilustatud savinõude kilde. Nende hulka kuulub ka Lõhavere keraamikast üks tükk, joon. 119:2. Tähendatud kild on leitud II linnuse rusude alt, pärinedes vahest koguni vanimast ehitusjärgust.

Lõhavere keraamika vanuse lähemaks määramiseks ei saa

Joon. 121. Savinõukatkend. Umb. $\frac{2}{5}$.

Joon. 122. Heinakõrtesse mähitud pronksnõel leiuolekus ja pärast osa rohu kõrvaldamist. $\frac{2}{3}$.

me kahjuks mujalt tuge. Sest niipalju kui meil seda on muudes leidudes, on see ainult umbmääraselt dateeritav.

Oma jagu huvi pälvivad samadele nõudele kuuluvate kildude leiuolud. Joon. 101 kujutatud poti killud korjati III linnuse vallitaguseist rusudest näit. 70—120 sm sügavuselt ja kuni 2 m üksteisest eemalt. Joon. 100 pildistatud suurema nõu tükid saadi umb. ruutmeetriliselt alalt. Kummastki oli muist tükke liivas ja on seetõttu jäänud telliskivi-kollaseks, teised olid aga vallitaguste hoonete pal-kide vahel põlenud mustaks, osalt koguni mõraliseks ja kobruliseks. Sellest tuleb järeldada, et nad on purunenud kas lühemat aega enne üldist katastroofi või vahest ka alles hoonete varisemisel. Sest

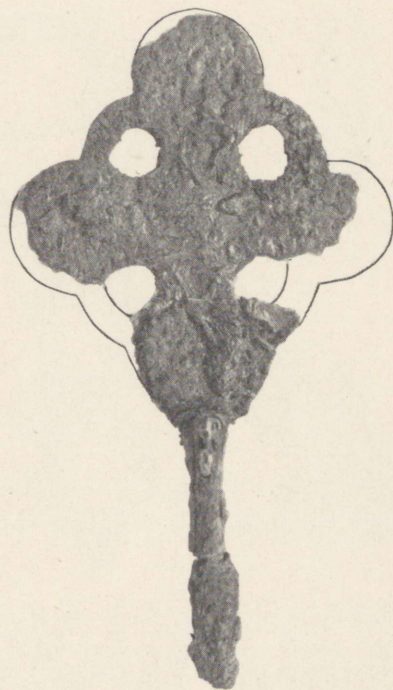
nende killud on olnud maapinnal koristamata, sattudes jaolt põlevate palkide alla, kuna osale katkendeile on nähtavasti peale valgunud valliliiva, hoides neid tulest puutumata. Võrdlemisi suured erinevused mõne nõu katkendite leiusügavuses võivad johtuda ka segamisest varanduste päästjate poolt. Sest on täiesti loomulik mõtelda, et linnuse hävimise järele selle varemeist püüti üles otsida ja välja tuua kõike, mil veel väärtust oli.

Ehteid pole meie linnusest mitte palju. Siiski on iga ehitusjärgu kiht andnud mõne. Viimse linnuse vallitaguseist rusudest tuli välja soorohu, nimelt tarnakõrtesse mähitud väike ristpeaga pronksnõel joon. 122. Nõelale tekkinud vaseroheline oli rohukõrred säilitanud. See rinnanõel on ilmselt sissepakituna toodud linnamäele varjule. Olles mõnes vallitaguses hoones, on see ehitiste varisemisel jäänud mulla alla ja niiviisi ühes rohuga säilinud. See nõel on puhtesti vorm, mida muistsel iseseisvusajal on kantud nii mandril kui saartel. Päris sarnane rinnanõel on leitud Virumaalt Kadrina kiriku eest surnuaialt koos hoburaudsõle ja laiateralise sõjakirvega; mõlemad viimased on pärit

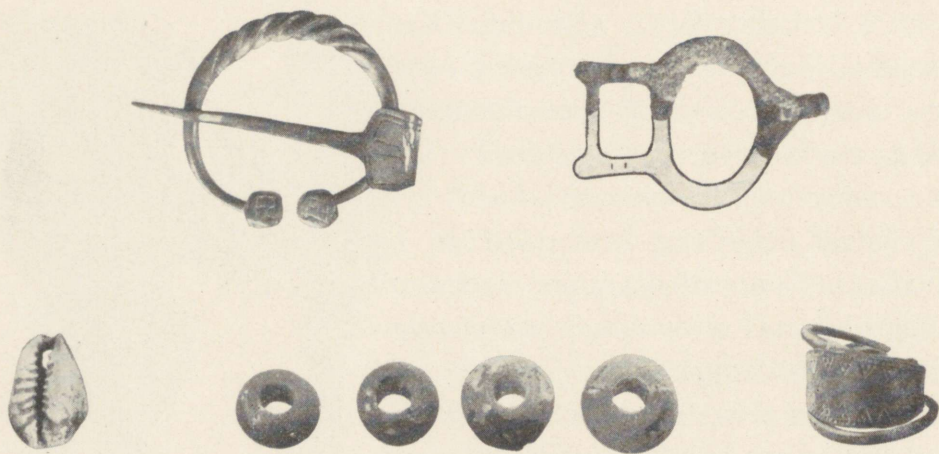
umb. 1200 ümbert või 13. sajandist. Kaunis pronksnõela lähedalt leidsime samadest rusudest suurema raudnõela, joon. 123. See oli murdunud pooleks ja murrukohad ära roostetunud. Ometi tohiksid mõlemad kõrvutileitud osad nõnda kokku kuuluda, nagu nad meie pildil on ühte sobitatud, ega põlvne nad vist kahest eri eksemplarist. Alumisel osal on säilinud poolmurdunud aas kettide külgekinnitamiseks. Seegi nõel esindab vana tuntud eestipärast tüüpi. Tavalisesti on sääraseid nõelad või vähemalt nende pea pronksist, üleni rauast nõel esineb siin esmakordselt. Algselt oli sedalaadi nõelte pea kaksikristi kujuline, hiljemini ühendati ristide harud isekeskis põigitikäivate vahetükkidega. Käesolev nõel on juba täiesti degenerereerunud arenemisaste, mis väga hästi võib kuuluda 13. sajandisse. Sel määral mandunud kaksikristpeaga nõelu on kaunis vähe. Üks eksemplar on teada Muhust Viiraküla kalmistust, teine Põhja-Lätist⁹. On huvitav, et Viirakülaski on koos sellise suure hilise nõelaga toodud muuseumisse teine vähem, joon. 122 vastav rinnanõel. Need vähemad nõelad võivad muide olla kaasa mõjunud Lõhavere raudnõela peakuju moodustumisele.*

Pealmisest kihist pärineb veel katkine pronksist vööpannal, joon. 124, paremal, ja rida värvitust või rohekas-sinisest klaasist helmeid, joon. 124, all. Esimesele on paralleele ms. samast Kasti koolimaja kalmistust Märjamaal, kust ülal esitasime vaseid Lõhavere keraamikale. Edasi leiti vallitaguste ehitiste rusudest hulk pronkstraadist spiraaltorukesti (vrd. joon. 143:5). Vist oli seal ära põlenud või kõdunenud mingi spiraalidega kaunistatud rõivaosa.

II linnuse varemeist saadi rida ehteosi peamiselt ümberlangenud seinalt. Neist oleks kõige esmalt mainida joon. 125, ülal paremal, pildistatud inglustinast läbistatud plaadike, mis on otsekui 4-st üksteisega liidetud aasast moodustatud. Ühelt küljelt on see täiesti lame, teiselt poolt ümbritseb iga auku hari. Samasugu-

Joon. 123. Rauast rinnanõel, katki. $\frac{3}{4}$.

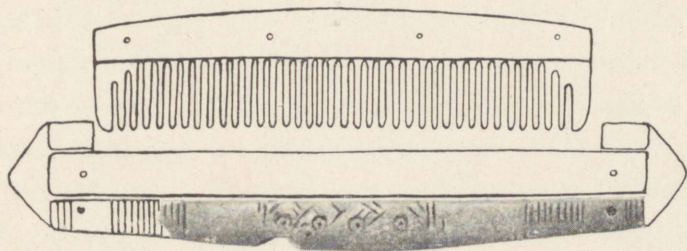
Joon. 124. Pronksist hoburaudsõlg, vööpannal (täiendatud) ja sõrmus (all nurgas); kauriteokarbist helmes ja klaashelmeid (kaks vasemat rohekas-sinised, teised värvita).
Ümb. $\frac{3}{4}$.

seid tina-aasakesi on varemini leitud Põhja-Tartumaalt Maarja-Magdaleena kihelkonnast ja Virumaalt Lüganuse kihelkonnast, Maidlast. Kummaski nimetatud kohas on nad tulnud päevavalgele koos muinasaja lõppu kuuluvate esemetega. Maidla leid sisaldab ms. 12. sajandi lõpu hõbemünte¹⁰. Selle järgi on see leid dateeritud 1200 ümber või 13. saj. algusse. Nende aasakeste otstarve on teadmata. Oleks mõeldav, et nad on olnud mingeiks pealiseiks, rõivastele või vööle õmmeldavaiks ehteiks. Samast kihist on pärit kolmnurkne ripats, joon. 125, all, mis paistab olevat välja lõigatud mõnest lamedast käevõrust. Õhukesed, lamedad käevõrud olid meil moes muinasaja lõpul ja keskajal. Edasi saadi II linnuse kihist laia keskkeermega spiraalsõrmus, nagu joon. 124, paremal, ja ripatsina kantud kauriteokarp, joon. 124, vasakul. Pildistatud sõrmus ise ja teine kauriteokarp leiti kõrgemalt, III ehitusjärgu rusudest. Kumbki neist ehteist esineb nii nooremal raua-ajal kui keskajal.

Vanimas, I linnuse kihist tuli esile vändunud kaarega pronksist hoburaudsõlg, joon. 124, ja pronksist S-kujuline ripats, joon. 125. Esimene leiti vallilt, teine õuelt. Vändunud või kärpelise kaarega hoburaudsõlgi on teada nii Eestist kui naabermailtki muinasaja lõpust ja ajaloolise aja algusest. Meie sõlele kaunis sarnaseid hõbedasi eksemplare on meie keskaja aareleidudes. S-kujuline ripats leiti ka Varbolast (joon. 143:2). Märjamaa Kasti koolimaja kalmistust on välja

kaevatud väike rihmakeel, mille esimene ots on täpselt meie ripatsi kujuline, teises otsas lõpeb see aga lameda lisandiga, mis on lõhestatud rihmaotsa vaheleneedimiseks. S-kujulisi ripatseid on ka Saaremaa hilismuinasagegsete leidude seas. Kaunis samakujuline ehe nagu Lõhaverest on Ülik. Arheoloogia Kabinetis Lätist Võnnu linna ligidalt. Sel on küljes tükk pronksketi, mille põhjal seda tuleb arvata rinnaehteks. Meiegi ripats võib ühes temale juurdekuuluva rauast varrasahelikuga olla rinnaehteks.

Tualettasju, amulette ja muid luuesemeid. Linnuse noorimast kihist saadi joon. 126 pildistatud kammiosa. Luukamme on teada juba mitmeid aastasadu vanemaist leidudest kui seda on Lõhavere omad. Neid on eriti ka Skandinaavia- mais valmistatud ja naaberaladele, ms. Läänemere idarannikulegi välja veetud. Ajaloolisist allikaist kuuldub, et 1200. a. paiku Väina suudmesse tulnud väliskaupmehed tõid peale muu kaasa kamme. Küllap vist neid siiski on valmistatud ka omal maal. Vanemad, ühepoolsete piidega kammid olid üldiselt laiemad, nooremal ajal muutus aganende seljaosa kitsamaks. Niisugused kammid käisid oma piidega sellekohasest tuppeditse. Meiegi katkend on tõenäoselt pärit tupest, mitte aga kammi enda seljast, mis järgneb sellest, et tal on olnud neediaugud ainult otstes, kuna

Joon. 126. Luust kammitupe seljaosa juurdejoonis-
tatud täiendusega. $\frac{4}{5}$.

Joon. 125. Pronksist S-kujuline ja kolmnurkne ripats (esimene rauast ketilülidega) ja tinast naastukene (täiendatud). S-ripats $\frac{2}{3}$, teised suurendatud $\frac{3}{2}$.

kammi seljatükil pidi olema auke keskosaski. Sest viimase needid pidid kinni hoidma tervet rida kitsaid kõrvutiasetsevad põdrasavest plaadikesi, millede ühte külge olid saetud piid. Samasuguseid pikkade, keskelt

Joon. 127. Kuke või kana tiivaluust ripats pronksrõngakesega, vurriluu (katki), luulabidakene (katki) ja ripatsina kantud metsseakihv (katki). Umb. $\frac{3}{4}$.

1937. a. kaevamisel. Kiskjate, nagu hundi, karu, koera hambaid samuti ka sigade kihvu kanti juba kaugest esiajast peale amulettidena, kaitseabinõudena. Nende tugevate loomade hambais ja kihvades arvati olevat jõudu, mis nende atribuutide kandjale pidi andma tugevust ja kaitset mitmesuguste pahade mõjude ja õnnetuste vastu. Kahjuks pole meie rahvaluulekogudesse seni saadud andmeid selle kohta, mille vastu nimelt seakihvad meie vanarahva arvates pidid andma kaitset.

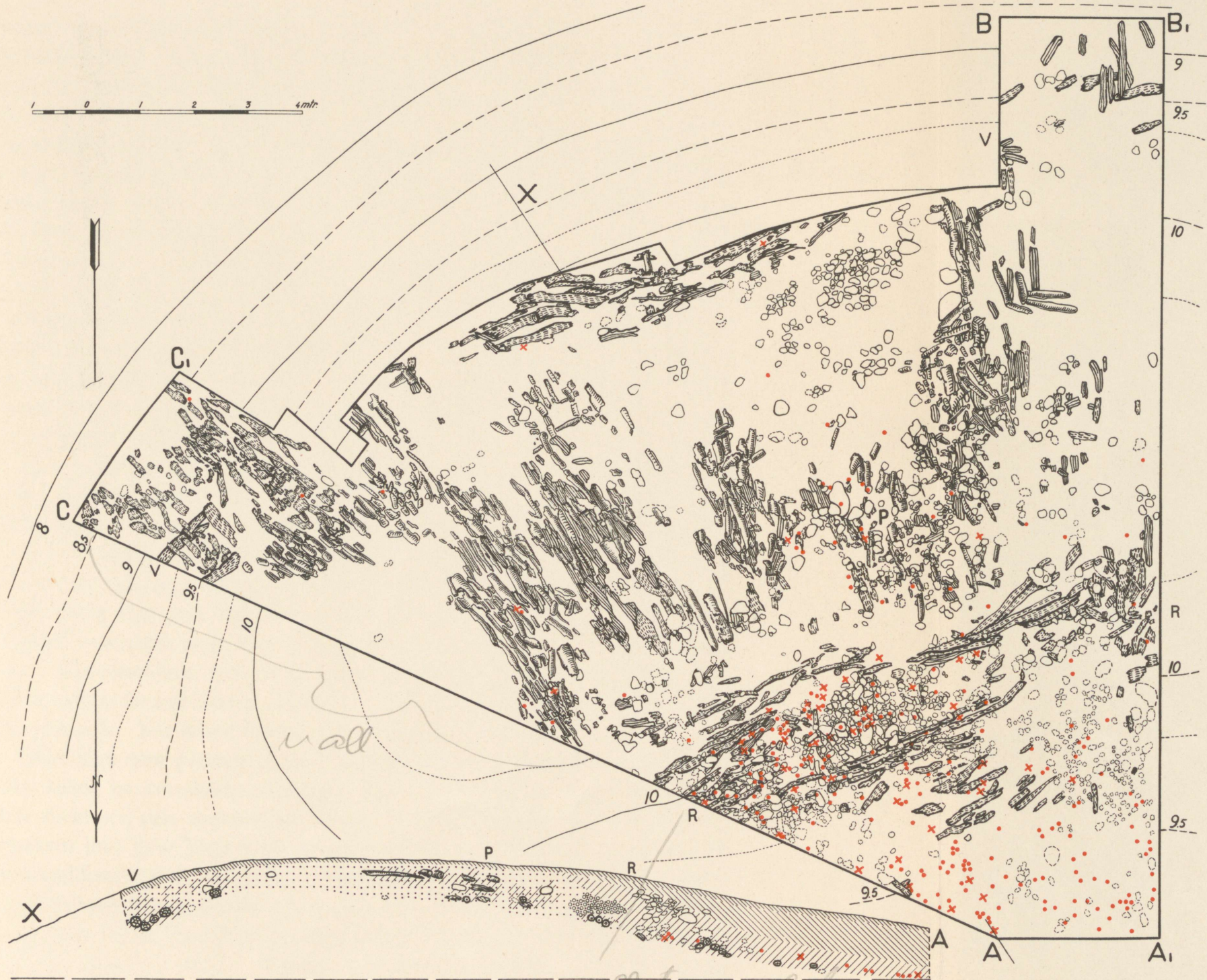
Uudisena nähtub Lõhavere leidudest, et meil juba muinasajal on arvatud kukke või kana, tõenäoselt esimest, eriliste võimetega linnuks, kelle luid seepärast on peetud kaitsevahendeiks. II linnuse kihist leiti nimelt kuke (või kana) tiivaluu, joon. 127, vasakul, mille küljes olev pronksrõngake ilmutab, et seda on kantud ripatsina. Mitte kaugelt sellest saadi veel teine samasugune luu, kuid ilma rõngata. Ripatsitena on neid luid kantud muidugi kui amulette. Selle kohta, mida rahvausund kukest arvab, on meile tänuväärset teateid muretsenud hr. R. Viidalepp. Meie rahva seas on kukk väga populaarne ilmade ettekuulutajana ja üldse ennustajana, peale selle aga ka pahade vaimude peletajana. Näib,

plettmustriega kaunistatud seljaosadega kamme on leitud Lätist Daugmale linnusest ja Rootsist Sigtunast. Viimases näikse üldse olevat laialdaselt harrastatud kammide valmistamist. — Luust labidakene, joon. 127, vasakul, on rinas kantud ripats ja ühtlasi arvatavasti tualettse, mille õiget otstarvet siiski veel ei teata. Võib-olla oli see kõõmakõõvitsakeseks? Sarnaseid, kuigi vormilt mõnevõrra varieeruvaid luulabidakesi on nii Eestist kui naabermailt leitud vareminigi.

Metsseakihv, joon. 127, all, on ühes otsas pooleni säilinud augu järgi otsustades olnud ripatsiks. Teine sarnane, kuid koduseakihvast tehtud ripats saadi

LÕHAVERE.

III (ja II) ehitusjark.

- 1 Põlenud palgid 15-25 sm. süg.
- 2 " 25-40 " "
- 3 " sügavamal
- 4 Postid
- 5 Kivid kuni 40 sm. süg.
- 6 " sügavamal
- 7 Kamar (lõikel)
- 8 Palgid "
- 9 Liiv "
- 10 Kruus "
- 11 Vallilt valgunud muld (lõikel)
- 12 Põlenud kiht
- 13 Savinõude killud
- 14 Metall- ja muud leiud

vali tagune ositus

et muistegi ta luid on kantud kõige paha peletamiseks. M. J. Eiseni kogutud andmeil maetud vanasti kukk maja nurgakivi alla. Majaelanikkude kaitsmiseks haiguste ja õnnetuste vastu olevat Saksas maetud kuke pea, süda ja parem jalg läve alla. Saksa vanale rahvausundile on tuntud ka kukeluude kandmine amulettidenä ¹¹.

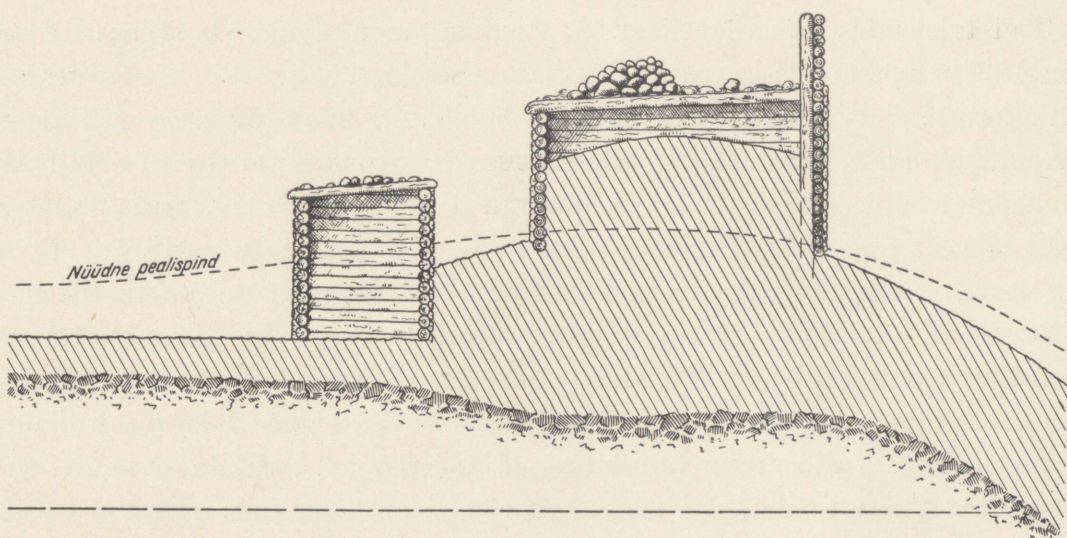
Vist on olnud usundilise tähendusega, mitte aga ainult ilustiseks ka röövlinnupeaga luuese joon. 108. See tundmata otstarbega asi leiti valli kõige alumisest sөөesegasest kihist ja kuulub seega vanima ehitusjõrgu leidude hulka. See ese on tehtud põdra toruluust, kusjuures liikmekohta on kasutatud pea väljavoolimiseks, teine ots aga on ära õõnestatud. Selle õõnega on ta nähtavasti käinud varre otsa, nagu võib järeldada kahest õõne serva ligidal olevast naela-august. Pinda ilustavad muilegi luuasjadele sageli sissesirgeldatud silmad ja süvendatud joontest siksakk-muster. Kukla taga on kummalgi pool olnud ristamisi üksteisest läbi põimitud ovaalidest ornament, mis eri aegadel mujalgi ilmub kaitsemärgina, ripatsina jne. Voolimisel kõrgemaks jätud silmatera ümber lõigatud ringsüendis on mingit sinakas-halli massi — mag. H. Tamme keemilise analüüsi järgi vist mingit peene liivaga segatud vaiku. Pea üks külg on tugevasti kulunud, ms. on ühe kõrva koht täiesti tasandunud. Seega on seda tarvitatud nii, et see pikemat aega end kuhugi vastu on hõõrunud. Meie linnupeale seisab üsna lähedal Karjalast leitud pronksist, putkega röövlinnupea, mida lähemalt on käsitelnud Soome muinasuurija C. A. Nordman. Ta on neile esemeile leidnud vasteid kõigepealt Ida-Venest, bolgarite alalt praeguse Kaasani linna ümbrusest, ühe aga ka Ungarist ja ühe Ojamaalt. 1938. a. suvel on üks samalaadne linnupeaga pronksese välja kaevatud Lätiski Mežotne linnusest ¹². Uldise sarnasuse juures on pea-aegu kõigile neile linnupeadele omane, et nad kannavad igauks oma alale iseloomulikku pinnaornamenti, millest järgneb, et nad enamikus on valmistatud omis leiupiirkonnis. Meie eksemplarile on kujult kõige sarnasem Karjala linnupea, kuid selle õõne ilustiseks on tüüpiline karjala ornament. Kuigi linnupea iseendast meie muistses, valdavalt geomeetrilises ornamentikas on erandlik nähtus, sobib Lõhavere luueseme pinnaornament väga hästi meie muude ilustistega ja nii võiks seegi luuese olla omal leiualal, s. o. Eestis, valmistatud. Karjala linnupea kuulub 12.—13. sajandisse. Oma suure sarnasuse tõttu sellega tuleks meie oma arvata sama vanaks.

Luuleidudest oleks veel mainida vurriluu, joon. 127, ülal keskel. Samasuguseid vurre on üsna tihti leitud ka teistelt linnustelt (vrd. joon. 140:3) nii meil, Lätis, Poolas kui ka Saksa endises slaavi osas. Neid on ka Rootsi raua-aja asula-leidude hulgas. Nad kõik on, nagu uueaegsed vurridki, sealuust. Nende sage-dane esinemine linnuseil tekitab küsimuse, kas nad on olnud ainuüksi laste mängukannideks või on neid muiste ajaviiteks kasutanud vanemadki inimesed.

Looma- ja kalaluud on määratud mag. J. Lepiksaare poolt. Kõige sagedamaiks osutused koduloomade luud. Märgitagu iga looma nimetuse järele, mitmel korral selle luid on määratud. Nii esines siga (15, ms. ka pörsast), lammast või kitse (14), veist (5, ms. ka vasikaid), hobust (2), koera (1), kana (8), põtra (5), jänest (2), metssiga (1), oravat (1), saarmast (1), ahvenat (8), särge (3, ka roosärge), haugi (2). Teiste seas leidis isegi 1 hülgeluu.

Kokkuvõte. Seni saadud leidude vanuse järgi on Lõhavere I, vanim linnus ehitatud 12. sajandi lõpp-poleel, võib-olla alles 1200 paiku. Linnuse alla võetud seljakuosa on piiratud äärelt valliga, mis tõusis kuni 1,5 m üle keskosa pealispinna. Mäel kasvanud puud ja võsa on ära kasutatud ääreosa täitmiseks, kusjuures puumaterjal on osalt söeks miilatud. Iseäranis tüse on puutäidis vastu kaevandiku kirdekülge, kus mäeveer on enne lõplikku laskumist moodustanud astangu. Ainult kaevandiku keskklaiuse kohal polnud puutäidis söestatud ja seal oli siis ka vallialune puude kõdunedes tublisti vajunud. I linnuse vall oli kuhjatud peamiselt pruunjas-kollasest liivast ja selle vahele laotud turbamätastest. See linnus on hukkunud tules, mis on põhjalikult hävitanud nii vallipealsed kui ka õue ehitised. Kuna siit ei leitud ammuoole-otsi, on see kindlustis hävinud kas enne Muistset Vabadusvõitlust või ära põletatud sakslaste poolt 1211. a., kus siin ei kuulu olevat võideldud. Vallis leiduva kahe söse horisondi järgi (joon. 110) on võimalik, et selle linnuse varemeis tuleb eraldada 2 ehitusjärku. Kuid see pole veel selge, vaid on rohkem küsimus tulevaste uurimiste jaoks.

Lühema vaheaja järele on mäele ehitatud II linnus. Selle vall püstitati helekollasest liivast otse endise valli peale. Oma siseküljega toetus nüüdne vall vastu püstloodis palkseina, mis oli ehitatud üle 2,5 m kõrgusena postide najale, endise valli sisejala kohale. Kuna valli sisejalg seega ei ulatunud kaugemale õuele kui eelmisel ehitusjärgul, olid kahe esimese linnuse õued umb. samasuurused. Valli sisekülje taga oli üksikuid vähemaid palkhooneid, kus ms. on var-

Joon. 128. Katse näidata läbilõikes III linnuse valliehitisi (vrd. lõiget A—C tahv. XV).

jul hoitud loomi. Vallilaelt tõusid vist samasugused puuvarustised, missuguseid võib oletada III linnusel. Selle kindlustise ümber on, otsustades paari ammu-noole-otsa esinemise järgi, sõditud tõenäoselt Vabadusvõitluse päevil, ja see on vist sakslaste poolt põletatud. Missuguse sakslaste retke korral see toimus, ei võimalda senise piiratud kaevamise tulemused veel lõplikult öelda. Kuid on mõeldav, et see kindlustusjärg oli Lembitu linnuseks, mis pidi anduma sakslastele 1215. a., kuna mäe külje alla kuhjatud tuliriidast süttis osa vallipealset ja põles ära. II linnusele pidi süttimine tõepoolest olema eriti hädaohtlik, sest sel võis tuli vallitaguse seina hävitamisega viia kogu valli varisemisele. Seepärast oleks nimelt selle kindlustusjärgu alistumine tulehädaohtu tõttu hästi mõistetav. Sel aastal piirati linnust suure väega, kusjuures sinna kindlasti lasti ka nooli, millede teri me kaevamisel leidsime. Läti Henrik ütleb küll, et sel korral ambe (balista) pole tarvitatud. Vist mõtleb ta aga seekord selle nimetuse all suuremaid heitemasinaid. Sest vaevalt on mõeldav, et sakslased oleksid hoidunud ambumast linnusekaitsjaid näit. nende katsetel tuleriita kustutada. Kuna sellest kindlustusjärgust on säilinud kaunis rohkesti mitmesuguseid jäänuseid, võib edaspidiseist uurimistöist loota selle hukkumisaja kohta rohkem selgust. Olles dateerinud ühe järgu, saaksime sellest palju tuge teistegi kihtide ea määramiseks.

Kui tulekahjus hukkusid linnusest harilikult ainult puuosad, järgnes II kindlustusjärgu põlemisele ka suur valliliiva varisemine õuele. Nii hävitas seekord tuli endiste ehitajate töö ja vaeva üsna põhjalikult. Kuid peagi on meie linnus uuesti, kolmandat korda üles ehitatud. Et see on toimunud varsti pärast II linnuse hukkumist, ilmneb selle ja III ehitusjärgu leiumaterjali täielikust ühtlusest. Kui eelmine linnus tõesti põletati 1215. a., siis oleks mõeldav, et kõige hiljem 1217. a., kui Lembitu juhatusel sakalased ühes teiste eestlastega olid jälle energiliselt valmistumas võitluseks sakslaste vastu, uuendati ka Lõhavere linnus. Laialivarisenud vallile on ehitatud uued tugevad puuvarustised ja valli taha ulualuste rida (vrd. joon. 128). Selle linnuse õue pindala oli laiema vallialuse tõttu mõnevõrra vähem kui endistel kindlustusjärgudel. Vallile ja valli puuvarustiste sisse on nähtavasti toodud juurde ka uut liiva (mis hiljemini on valgunud õuele ja nõlvale). Nagu ülal öeldud, järgneb Läti Henriku jutustisist, et 1223. a. Lõhavere linnuses on asunud saksa preestreid ja vist ka rüütleid. Seega näib, et 1217. a. võidu järele sakslased Lõhavere kantsi ei hävitanud. Nagu nähtub III linnuse kihist võrdlemisi sagedasti leitud nooleotstest (nüüd juba enamikus ammunooole-otstest), on sel linnusel kibedasti võideldud. Need nooleterad on vististi pärit kahest 1223. a. toimunud piiramisest. Allaandmisele tähendatud aasta augustis on järgnenud kas kohe või varsti Lõhavere linnuse lõplik põlemine. Tüüpilisi orduaegseid leide siit enam pole saadud.

Nagu algul märkisime, paistab Põhja-Sakala võrdlemisi hilja, alles 11. saj. ümber, kerkivat teiste Muinas-Eesti keskuste kõrvale. Vaevalt suutis see aga muinasaja lõpukski rahvatiheduselt võistelda meie vanemate asustus- ja kultuuri-aladega. Kõik kaevamisel saadud andmed näitavad, et ka selle piirkonna linnus Lõhaveres oli rajatud üsna hilja. Seda kinnitavad peale leidesemete piiratud ea ka nende vähesus ja samuti selle linnamäe tagasihoidlikud, vanemate linnuste omast märgatavalt mahajäävad mõõtmed. Ometi on Lõhavere Linnamägi meile mitmes suhtes ainulaadseks ajalooliseks allikaks ja mälestusmärgiks. Kuna Viljandi, Tartu ja Otepää ehitati ordu- või piiskopilinnuseiks ümber ja segati seekaudu omas kujus ja kultuurikihtides, on Lõhavere Linnamägi Lõuna-Eestis ainsaks muutmata ja rikkumata, ajalooliselt tuntud linnuseks Muistse Vabadusvõitluse päevilt. Olles tekkinud alles lühemat aega enne seda, oluliselt üles ehitatud aga selle kestusel, säilitab Lõhavere Linnamägi järelpõlvedele selle meie

rahva suure heitluse mälestusi otsesemalt kui mitmed teised sellest ajast teadaolevad kohad. Seepärast võimaldavad kirjeldatud vana kindlustise ehitised ja leiud täiendada ja uuesti valgustada mõndagi Vabadusvõitluse kohta käivaist ühekülgselt jutustistest. Kui viimaseist võidakse saada teatud määrani mulje, nagu oleks meie rahvas olnud ebateadlik tolleaegsete sündmuste ja pingutuste tähtsuses, ainult puhuti ning vähese üksmeelega end kogunud, et selle järele jälle langeda passiivsusse ja lasta sündmustel areneda omasoodu, siis meie linnus annab uusi teateid just ka sellest vahepealsest tegevusest ja pingutusest, millest kroonikad midagi ei tea. Meie näeme siit, kuidas sõdade vaheaegadel meie rahvas end on valmistanud kaitseks, teostades uute, üha tugevamate kindlustiste ehitamist, mida nende tööde suurust ja selleks kasutada olnud lühikest aega arvestades on võidud läbi viia ainult arvurikaste meeste eesmärgis teadlik ja organiseeritud tahe. Me teame, et need polnud tavalised rahulikud jõudeajad, kus Lõhavere linnust tuli uuendada, vaid selleks on leitud ettevõtlikkust ja korraldatult kogunenud pärast mitmeid raskeid kaotusi. Võib kujutella masendust, mida töid allajäämised, nagu neist Läti Henrik jutustab, kus korduvalt ühise vaeva ja lootustega püstitatud kants jälle suitses ahervaremena, varjule toodud vara oli kaotatud, külad-kodud põletatud, paljud kaitsjad ja omaksed langenud, kus oli nähtud samuti varisemas naaberkihelkondade ja -maakondade vastupanu. Ometi leiti endas ikka jälle üritlikkust ja tahet ühiseks kaitsetööks ning linnus kerkis jälle varemeist, kuni veel oli ehitajaid ja kaitsjaid.

Lõhavere Linnamäel on eriline tähtsus selle poolest, et me teame selle vanema, Lembitu nime, kes on juhtinud selle ehitamist, organiseerinud kõiki selle ümber toimunud ettevõtteid ja õhutanud ikka uuesti leegitsema seda võitlustahet, mille tunnistajana see kants seisab. Lembitust sai 1217. a. kõigist maakondadest koondu nud suure maleva kokkukutsuja, mandri-eestlaste vabadusvõitluse-aegse suurima ühissettevõtte korraldaja. Sellena püsib tema nimel meie rahva kõigi generatsioonide austus. Lembitu kants lähendab meile ka selle mehe isikut, kellest me muidu teame ainult mõned napid laused. Olles ühe meie keskmise suurusega noorema linnuse käskijaks, mitte kuigi põlise ega suure keskuse juhiks, ei omanud ta mingit traditsioonide poolt toetatud tugevamat seisukohta. See asjaolu veenab meid lisakord, et sel mehel pidid olema erakordsed võimed, kui siiski

just temast tõusis meie rahva laialdaste jõudude koondaja ja võitlusmeele hingestaja noil saatuslikult raskeil aegadel.

Lõhavere linnus pole mitte ainult tavaline allikas eestlaste muistsest sõjalisest oskusest ja rahulikust tööst, vaid ühtlasi ka tunnistaja oma aja põlve murdmata mehemeelest ja vabadusarmastusest, sellest vaimust, mille kehastajaks on Lembitu nimi. Tahame loota, et järgnevail uurimistöil jätkub üha enam õnne, aga ka oskust loetavaks teha seda pärandust, mida see mälestussammas hoiab.

H. MOORA ja O. SAADRE.

¹ Jungi teadaanne on avaldatud Õpet. Eesti Seltsi Aastaraamatus (Sitzungsberichte) 1880 (Tartus 1881) lk. 136 jj. Vrd. ka J. Jung Muinasaja teadus Eestlaste maalt II (Tartus 1898) lk. 224 jj. — Schiemanni kaevamistest ilmus ülevaade ajalehes „Felliner Anzeiger“ 1880, 6. aug., nr. 29 ja uuesi 1895, 11. okt., nr. 41. Katsetatud pikem aruanne jäi ilmunuta.

² Teist „ohvrikivi“ näidatakse põhja pool Putku oja orulammi „Peomäele“ minema teeraja ääres. See on aga tegelikult pooleli väljaraiutud vesikivi.

³ A. Brackmann u. W. Unverzagt Zantoch. Eine Burg im deutschen Osten (Leipzig 1936) joon. 11, 38.

⁴ Nõnda Zantoch'is. Vrd. eelmainit. teos, lk. 97.

⁵ F. Balodis Die lettischen Burgberge nach d. Grabungen d. letzten Jahre. Suom. Muinaismuistoyhdist. Aikakauskirja XL (Helsinki 1934) lk. 207 ja joon. 1. — Vallialuse puudega täitmine on väga tavaline slaavi linnuseil Ida-Saksas ja Poolas.

⁶ B. Nerman Die Verbindungen zwischen Skandinavien und d. Ostbaltikum. K. Vitterh. Hist. och Antikvitets Akad.

Handlingar 40:1 (Stockholm 1929) joon. 96.

⁷ R. Přihoda Zur Typologie u. Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen u. Armbrustbolzeneisen. Sudeta VIII (Reichenberg 1932) lk. 43 jj.

⁸ E. Kivikoski Vaskikattilalöytöjä Pohjois-Savosta. Aarni VI (Kuopio 1934) lk. 45 jj.

⁹ R. Šnore Dzelzs laikmeta latviešu rotas adatas. Latv. Aizvēstures Materiāli I (Rīgā 1930) tahv. XXI: 11.

¹⁰ A. Friedenthal Ein Verwahrsfund aus d. Anfang d. 13. Jh. Beiträge z. Kunde Estlands XIII (Tallinn 1928) lk. 140 jj.

¹¹ Vrd. M. J. Eisen Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV. (Tartus 1926) lk. 275 jj. H. Bächtold-Stäubli Handwörterbuch d. deutsch. Aberglaubens III (Berlin-Leipzig 1930—31) märksõna „Hahn“.

¹² C. A. Nordman Karelska järnåldersstudier. Finska Fornminnesfören. Tidskrift XXXIV: 3 (Helsingfors 1924) lk. 175 j. F. Balodis Latviešu starptautiskie sakari ap 1000. g. pēc Kr. Latv. Vēstures Inst. Žurnals III (1939) nr. 1, joon. 6. Vrd. Kulturhistoriska studier tillägn. N. Åberg (Stockholm 1938) lk. 115 jj. (Nerman).

LA FORTERESSE DE LINNAMÄGI A LÕHAVERE

par *H. Moora* et *O. Saadre*.

La forteresse de Lõhavere est située à 25 km. de Viljandi vers le nord. Elle commandait une grande route importante, qui venant du sud, de l'actuelle Lettonie, menait par Viljandi vers l'Estonie centrale et septentrionale (cf. fig. 2). Comme le passage de l'Estonie méridionale à l'Estonie centrale était rendu difficile, du côté de l'ouest et de même de l'est, à cause de grands marécages, l'Estonie méridionale n'était séparée de la partie centrale du pays, à l'endroit de Lõhavere, que par l'étroite vallée de la rivière Pala (aujourd'hui Navesti, fig. 92). C'est pourquoi une circulation très intense dans la direction sud-nord se faisait par cet endroit. Une route y arrivait encore de l'ouest, du bord de la mer, suivant les rivières de Pärnu et de Pala. Ainsi la forteresse de Lõhavere était justement située à un carrefour de routes. — On peut avec beaucoup de vraisemblance voir dans la forteresse de Lõhavere la forteresse du chef des Estoniens Lembitu, qui dans les luttes contre les Allemands au début du XIIIe siècle joua un rôle prépondérant. Tenant compte de la situation de cette forteresse à un point de passage important, les Allemands, avec des forces auxiliaires d'autochtones, firent plusieurs fois des expéditions pour s'emparer de cette place forte. La région de Lõhavere ne semble être parvenue au rang des autres centres importants qu'à la fin de l'âge préhistorique. Jusqu'à présent on n'y a, à vrai dire, guère trouvé d'objets préhistoriques. Parmi ces derniers l'un des plus importants

est de 1936, un trésor composé de 210 pièces de monnaie de l'Europe occidentale, dont quelques-unes sont représentées sur la figure 93.

La forteresse de Lõhavere ne semble avoir été établie qu'au XIIe siècle ou même vers 1200, un peu avant la guerre contre les Allemands. C'est pourquoi on n'avait pas réussi encore à la construire si forte ni si grande que l'étaient nos autres forteresses centrales. Cette forteresse est située sur le sommet d'une hauteur avançant dans le marécage comme une presqu'île (fig. 94). On a ici un mamelon de convexité oblongue, entouré d'un rempart de sable. Les masses de sable à cette fin nécessaires ont été prises des environs les plus proches de la forteresse, au nord-ouest et à l'ouest. Sur le côté extérieur du rempart, pour empêcher le glissement du sable, on avait disposé des mottes de tourbes prises au marais à côté de la colline (fig. 103). Actuellement la surface de la colline a une longueur de 78 m. dans la direction nord-ouest sud-est et en travers 44 m. de largeur, les bords ont de l'extérieur une hauteur de 8 à 9 mètres. En 1937 et 1938 une zone sectionnée de la surface et du rempart a été excavée dans la partie sud de la forteresse (fig. 97).

Lors des fouilles il a été établi que la forteresse est le résultat de trois phases d'édification. Tout d'abord il apparut clairement qu'après l'abandon définitif de la forteresse l'eau des pluies et des neiges avait charrié beaucoup de

sable du rempart au dehors en bas de la pente et au dedans dans la surface concave de la forteresse. Cette dernière était pour cette raison couverte de sable foncé qui avait glissé, ayant jusqu'à 80 cm. d'épaisseur (sections sur la pl. XV marquées *a*, *b*, *c*). Quand après avoir écarté ce sable glissé on eut creusé un peu plus profondément, il apparut ce que représente le plan à la planche XI. Sur le rempart se trouvaient à plat dans plusieurs endroits des poutres fortement brûlées en travers de la direction du rempart, sur le bord extérieur il y avait une série de poutres suivant la direction du rempart, tandis que du côté intérieur on a trouvé 2 rangs de poutres également le long du rempart. Comme les poutres placées sur le rempart devaient pour la plus grande part appartenir à la seconde période de construction, la moyenne, les poutres le long du rempart des deux côtés remontaient à la troisième construction, la plus récente. Il a pu y avoir sur le rempart des constructions de poutres remplies de sable, comme en mentionne la chronique d'Henri de Lettonie et comme essaie de les restituer la figure 128. Le long du côté intérieur du rempart se trouvait une série de bâtiments en bois, qui servaient d'abris aux gens venus dans la forteresse et à leurs biens. Parmi les nombreux débris de bois on a trouvé les pierres qui avaient été en leur temps apportées sur les bâtiments au-dessus du rempart de la forteresse comme réserve de projectiles contre les attaques de l'ennemi. Les trouvailles apparaissent en plus grand nombre à l'endroit des constructions en arrière du rempart et dans la cour de la forteresse, tandis que

sur le rempart on en a eu relativement peu.

En creusant plus profondément, on a rencontré, après une couche intermédiaire de sable complètement stérile, les restes de la forteresse moyenne. Le plus remarquable en était une enceinte de poutres horizontales tombée à plat sous le côté intérieur du rempart (fig. 102, pl. XII). Cette enceinte avait eu 2,5 m. de hauteur et avait été dressée appuyée contre des poteaux (pl. XIII) courant le côté intérieur du rempart de sable. Lors de l'incendie des bâtiments l'enceinte s'était écroulée sous la pression du sable du rempart s'élevant verticalement et elle s'était éteinte sur le sol, sous le sable qui s'y était répandu. Derrière le rempart il y avait les décombres de quelques constructions en poutre plus petites, placées immédiatement contre l'enceinte en question (pl. XIII marquées I—III). Dans deux d'entre elles on a trouvé une épaisse couche, de 5 à 7 cm. d'épaisseur, de fumier de chèvre ou de mouton, on y avait donc mis des animaux à l'abri. Les trouvailles dans cette forteresse ne se sont faites que dans le terrain à l'intérieur du rempart, mais non pas dans le rempart lui-même. Les trouvailles marquées sur la planche XIII en dehors de l'enceinte écroulée proviennent déjà de la surface de la première forteresse, la plus ancienne.

A une plus grande profondeur venait ensuite la couche du premier stade de construction, le plus ancien. Son rempart était chargé de sable plus foncé, grâce à quoi il se distinguait clairement du sable clair du rempart des forteresses récentes (cf. sections pl. XV). Les constructions de bois de cette forteresse étaient

sur le rempart comme dans la cour complètement brûlées, ne laissant qu'une couche mélangée de charbon fin, foncé. Il apparaissait encore dans le rempart, plus profondément qu'à la surface, une seconde couche de charbon mélangé (cf. section fig. 110). Il semble d'après cela que cette forteresse a eu peut-être deux périodes de construction. Mais cela n'est pas encore définitivement éclairci. La partie inférieure du rempart était remplie de bois. Pour cela on aurait probablement employé les arbres poussant sur la colline avant la construction de la forteresse et leurs branches, qui étaient en partie carbonisés (pl. XIV, marqués IV et V). Entre les tas d'arbres et de branchages brûlés une partie des fondations du rempart était remplie également d'arbres non brûlés. Ceux-ci avaient pourri avec le temps et le rempart s'était affaissé à cet endroit (cf. section fig. 110 au milieu).

Les trouvailles des trois couches de construction présentent des formes qu'on connaît en Estonie aux environs de 1200 après J. Ch.. Les figures 100, 101, 108, 113—127 donnent les spécimens les plus caractéristiques des trouvailles. Il faut mentionner à part parmi elles des pointes de carreaux d'arbalète, fig. 114:2—4, qui avec l'arbalète furent introduites en Estonie pour la première fois par les Croisés allemands au commencement du XIII siècle. Comme elles ont été trouvées dans la couche de la plus récente forteresse et de la moyenne, il s'ensuit que ces forteresses datent de l'époque des luttes contre les Allemands. Ce qui est nouveau pour l'Estonie, c'est un objet d'os, à tête d'oiseau, d'usage inconnu (fig. 108). Le correspondant le plus proche en est en

Carélie au XII—XIII siècle. Il a été trouvé dans la plus ancienne couche de la forteresse.

Il est possible que la première forteresse soit celle qui d'après Henri de Lettonie fut incendiée par les Allemands sans combat en 1211, la seconde pourrait avoir été détruite après un siège en 1215 et la troisième probablement en 1223 après des combats.

Liste des illustrations.

Pl. XI. Lõhavere. III (et II) phase de construction. Légende: 1 — Poutres brûlées prof. 15—25 cm. 2 — idem 25—40 cm. 3 — idem plus profondément. 4 — Poteaux. 5 — Pierres jusqu'à 40 cm. de prof. 6 — idem plus profondément. 7 — Croûte (coupe). 8 — Poutres (coupe). 9 — Sable (coupe). 10 — Gravier (coupe). 11 — Humus répandu du rempart (coupe). 12 — Couche brûlée (coupe). 13 — Tessons de vases d'argile. 14 — Trouvailles de métal et autres.

Pl. XII. Lõhavere. II (et I) phase de construction. Le sable clair sur le bord supérieur (en face de X) va plus profondément par suite du glissement de la partie centrale du rempart. Légende: 1 — Poutres et poteaux brûlés. 2 — Trous de poteaux. 3 — Pierres brûlées. 4 — Pierres non brûlées. 5 — Sable. 6 — Sable plus foncé. 7 — Sable mêlé de charbon. 8 — Sable brûlé. 9 — Gravier. 10 — Argile.

Pl. XIII. Lõhavere. II (et I) phase de construction. 1 — Poutres brûlées. 2 — Poteaux en plan et poutres en coupe. 3 — Trous de poteaux. 4 — Pierres brûlées. 5 — Pierres non brûlées. 6 — Charbons et cendre. 7 — Fumier. 8 — Argile. 9 — Sable rougeâtre (en coupe). 10 — Sable

brûlé (en coupe). 11 — Gravier (en coupe). 12 — Couche grise mêlée de charbon (en coupe). 13 — Charbons et couches charbonneuses (en coupe). 14 — Tessons de vases d'argile. 15 — Trouvailles de métal et autres.

Pl. XIV. Lõhavere. I phase de construction. 1 — Poutres brûlées. 2 — Poteaux. 3 — Trous de poteaux. 4 — Pierres non brûlées. 5 — Branchages brûlés. Coupe: 6 — Sable clair. 7 — Sable mélangé. 8 — Sable brûlé. 9 — Gravier. 10 — Couche grise mélangée de charbon. 11 — Charbons et couches charbonneuses. 12 — Sable mouvant. 13 — Tourbe. 14 — Fond intact. 15 — Poutres. 16 — Tessons de vases d'argile. 17 — Trouvailles de métal et autres.

Pl. XV. Lõhavere. Coupes à travers le rempart. Légende: 1 — Poutres brûlées et charbons. 2 — Pierres, la plupart brûlées. 3 — Humus glissé du rempart. 4 — Sable. 5 — Sable plus foncé. 6 — Sable mélangé de charbon. 7 — Sable brûlé. 8 — Gravier. 9 — Argile. 10 — Tourbe. 11 — Fumier. 12 — Branchages brûlés. 13 — Trouvailles. Les décombres se trouvent sous les traits en correspondance avec la I, II et III phase de construction.

Fig. 92. Zone frontière des anciennes provinces de Sakala et de Nurmekund avec la forteresse de Lõhavere et les endroits des trouvailles indiquant l'ancien peuplement. S. J. — actuellement Suure-Jaani, Pil. — Pilistvere. Légende: 1 — Marécages, bois, prairies. 2 — Terre labourable. 3 — Routes. 4 — Forteresse. 5 — Tombes de l'âge de fer. 6 — Monnaies trouvées. 7 — Trouvailles fortuites de l'âge de fer.

Fig. 93. Monnaies d'argent du trésor

découvert près de la forteresse de Lõhavere. En haut à gauche monnaie d'Otto III (983—1002) frappée à Cologne, à droite monnaie de Conrad II (1024—1039) frappée à Mayence; au centre à gauche monnaie de l'archevêque Anno (1056—75) frappée à Cologne, à droite monnaie du roi de Danemark Svend Estridsen (1047—75) frappée à Lund; en bas fausse monnaie du roi anglo-saxon Ethelred II (978—1016). $\frac{1}{1}$.

Fig. 94. Situation de la forteresse de Lõhavere.

Fig. 95. La forteresse de Lõhavere de l'est (photogr. par E. Laid en 1936).

Fig. 96. Pierre de sacrifice présumée sur le bord du marais au nord-ouest de la forteresse.

Fig. 97. La forteresse de Lõhavere avec les fouilles de 1937 et 1938. Légende: — Bord supérieur de la forteresse. → Actuel sentier vers la forteresse. × Emplacement du puits. Intervalle des isohypses 1 m.

Fig. 98. Tisons se trouvant en travers sur la croupe du rempart dans la partie nord-est des fouilles (photogr. du nord-ouest). La profondeur apparaît par les colonnes de sable restées autour des jalons.

Fig. 99. Poutres des parois, se trouvant en deux rangées, des constructions derrière le rempart (vues du bord nord-est des fouilles). Entre les rangées de tisons la plupart des pierres brûlées ont été mises de côté. Les colonnes de sable montrent l'épaisseur de la couche enlevée du rempart par les fouilles.

Fig. 100. Vase d'argile des décombres de la III phase de construction. Environ $\frac{2}{5}$.

Fig. 101. Vase d'argile plus petit de la même couche. Environ $\frac{2}{5}$.

Fig. 102. Enceinte écroulée, qui recouvrait le rempart de la II forteresse du côté intérieur (photogr. de l'ouest).

Fig. 103. Mottes de tourbe dans la pente extérieure pour empêcher l'effondrement du sable du rempart.

Fig. 104. Ouvriers en train de nettoyer les décombres en arrière du rempart de la II forteresse.

Fig. 105. Coins dentés au détour de l'enceinte d'est au nord en arrière du rempart de la II forteresse (marqués „a“ sur la pl. XIII).

Fig. 106. Section à travers le 3.-ième trou de poteau de l'enceinte en arrière du rempart (cf. plan de la pl. XIII). En haut des deux côtés poutres des fondations.

Fig. 107. Foyer présumé en arrière du rempart de la II forteresse (photogr. du bord nord-est des fouilles). Partie des pierres supérieures enlevées du bord arrière.

Fig. 108. Objet en os avec tête d'oiseau du rempart de la I forteresse. A peu près $\frac{1}{1}$.

Fig. 109. Ornaments de surface de l'objet d'os fig. 108 (partiellement complété).

Fig. 110. Coupe longitudinale à travers la partie centrale du rempart. Sens de la section, explication des signes et échelle, v. pl. XIV. — I, II correspondant aux couches de la forteresse.

Fig. 111. Tas IV d'arbres et de branches brûlés sous le rempart (photogr. de l'est, cf. pl. XIV).

Fig. 112. Tas V d'arbres et de branches brûlés sous le rempart (photogr. du bord nord-est des fouilles).

Fig. 113. Extrémité de fourreau de glaive en fer, dans l'état où elle a été trouvée et restaurée. $\frac{3}{4}$.

Fig. 114. Pointes de flèches en fer (1, 5), pointes de carreaux d'arbalète (2—4) et pointe de javeline (6). Environ $\frac{7}{10}$.

Fig. 115. Mors de cheval en fer. $\frac{2}{3}$.

Fig. 116. Plaque de fer, avec anneau sur le bord supérieur (des deux côtés). $\frac{2}{3}$.

Fig. 117. Anse de seau avec restes de fibres de bois rouillée. Environ $\frac{2}{5}$.

Fig. 118. Pierre à aiguiser en grès. Environ $\frac{1}{2}$.

Fig. 119. Tessons de vases d'argile. Environ $\frac{1}{2}$ et $\frac{2}{3}$ (2).

Fig. 120. Fragments de récipient en bronze. Environ $\frac{1}{3}$.

Fig. 121. Tesson de vase d'argile. Environ $\frac{2}{5}$.

Fig. 122. Epingle de bronze enveloppée de tiges de foin dans l'état où elle a été trouvée et après qu'une partie des herbes ont été enlevées. $\frac{2}{3}$.

Fig. 123. Epingle de fer. $\frac{3}{4}$.

Fig. 124. Fibule en fer à cheval, boucle de ceinture (complétée) et bague (en bas dans le coin) en bronze; Cyprea moneta et perles en verre (2 à gauche bleu verdâtre, les autres incolores). Environ $\frac{3}{4}$.

Fig. 125. Pendeloques en forme d'S et triangulaire (la première avec des mailons de fer) et petite plaque d'étain (complétée). Pendeloque en S $\frac{2}{3}$, les autres agrandies $\frac{3}{2}$.

Fig. 126. Derrière d'un étui de peigne en os, complété. $\frac{4}{5}$.

Fig. 127. Pendeloque en os d'aile de coq ou de poule, os de toupie, petite pelle en os et boutoir de sanglier porté comme pendeloque. Environ $\frac{3}{4}$.

Fig. 128. Essai de reconstruction des bâtiments du rempart de la IIIe forteresse (cf. section A—C pl. XV).

